

UNIVERZITET U SARAJEVU-FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA HISTORIJU

ZAVRŠNI RAD

Islamska zajednica i epidemija *Variola vere* u Jugoslaviji 1970-ih
godina

Mentor: prof.dr. Amir Duranović

Studentica: Fikreta Jakubović

Sarajevo, 2024.

UNIVERSITY OF SARAJEVO – FACULTY OF PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF HISTORY

MA THESIS

The Islamic Community and the *Variola verae* (smallpox) epidemic in
Yugoslavia in the 1970s

Mentor: prof.dr. Amir Duranović

Student: Fikreta Jakubović

Sarajevo, 2024.

SAŽETAK

Ova studija bavi se istraživanjem odnosa Islamske zajednice i epidemije *Variola verae* 1970-ih godina u Jugoslaviji. Prilikom izrade rada korišteno je nekoliko metoda, a riječ je o metodi analize izvora, tematskoj, hronološkoj i komparativnoj metodi. U radu se nastoji prikazati analiza reakcija, stavova i odnosa Islamske zajednice prema pojavi epidemije *Variola verae* u Jugoslaviji 1970-godina 20. stoljeća. Također, analizira se i odnos institucija Islamske zajednice prema zdravstvu, higijeni i drugim aspektima koju Islamska zajednica kao institucija i muslimana kao njenih članova i građana jugoslavenske države imaju prema društvu u kojem žive kako na mikroprostoru, tako i na makroplanu.

Ključne riječi: *Variola verae*, Islamska zajednica, Jugoslavija, muslimani, epidemija.

Abstract

This study investigates the relationship between the Islamic Community and the *Variola verae* epidemic in the 1970s in Yugoslavia. A few methods were used while writing this study, such as the method of source analysis, thematic, chronological and comparative methods. The paper attempts to present an analysis of the reactions, attitudes and relations of the Islamic community towards the appearance of the *Variola verae* epidemic in Yugoslavia in the 1970s. It also analyzes the relationship of the institutions of the Islamic Community towards health, hygiene and other aspects that the Islamic community as an institution and Muslims as its members have towards the society they live in both micro and macro level.

Key words: *Variola verae*, Islamic Community, Yugoslavia, Muslims, epidemic.

SADRŽAJ

UVOD	6
1. Jugoslavija i Islamska zajednica prije epidemije.....	11
1.1. Muslimani kao nacija	19
1.2. Organizacija hadža	23
2. Opasnost u državi	28
2.1. <i>Velike boginje</i> ili <i>Variola verae</i>	28
2.2. Pojava epidemije	30
3. Ko je krivac?	38
3.1. Nesretni hadžija.....	38
3.2. Zaštita sve šira	49
3.3. Život za vrijeme epidemije.....	55
4. Nakon epidemije.....	60
ZAKLJUČAK	65
BIBLIOGRAFIJA	68
IZVORI	68
FILM	68
INTERNET	68
LITERATURA.....	68

UVOD

Prošlost je prepuna neprijatelja, kako vidljivih, tako i nevidljivih. Zasigurno, ljudskom se rodu uvijek bilo teško nositi s onim oku „nevidljivim neprijateljem“, kod kojeg vojne tehnike nisu djelovale, a bilo je potrebno sačuvati ljudske živote. Prošlost je prepuna takvih „nevidljivih neprijatelja“ koji su se pojavljivali iznenada, stvarali strah i strepnju kod ljudi i stoljećima odnosili veliki broj života.¹ Zbog toga ne čudi činjenica kako su ovakve bolesti bile česta tema narodnih pjesama i priča, kao način da se izjasni bol za gubicima koji su bili veliki. Jedan od takvih neprijatelja je i *Variola verae*. Epidemija *Variola verae* kroz stoljeća je bila prisutna, a u drugoj polovini 20. stoljeća smatralo se kako joj se napokon stalo u kraj. Međutim, izgledalo je to kao prividna sreća, jer je ubrzo zaprijetila Evropi i područjima gdje je nije bilo desetljećima. Svijet je u velikoj mjeri kroz vakcinaciju i širenjem svijesti o vakcinaciji smatrao kako će ovakvih bolesti biti manje, te kako su i spremni da se suoče s njima. To se moglo primijetiti i u skorijoj prošlosti kada se ponovo pojavio *Corona virus* i ponovo uvjerio svijet da nije uvijek spreman i da se ne može u potpunosti pripremiti za ovakve izazove poput epidemije.

Prisustvo epidemije *Variola verae* u Jugoslaviji potvrđeno je 22. marta 1972. godine nakon čega je pokrenut cijeli niz događaja kojima se upravljalo krizom i rješavao problem epidemije. Epidemija je otvorila i cijeli niz drugih pitanja koja su stavljana „pod tepih“ ili do tada nije bilo u potpunosti izraženo njihovo prisustvo u državi. Pokazalo se kako je odnos među republikama narušen, te kako je koncept „socijalističkog jugoslovenstva“ u velikoj mjeri gubio svoju ulogu. Činjenica da je za unošenje epidemije u državu bio okrivljen jedan od hadžija s područja Kosova, pojedinci su jedva dočekali da iznesu sve ono što im je do tada smetalo u vezi muslimana i islama, a o čemu nisu imali priliku tako otvoreno govoriti. Iako je reisul-ulema, kao poglavar Islamske zajednice, isticao kako nije riječ o muslimanima koji su išli u organizaciji Islamske zajednice na hadž i da tu postoji jedan drugi problem i propust države, situacija se nije smirivala. U mjesecima koji su uslijedili konstruisala se priča o

---

¹ U prvoj polovini 20. stoljeća najdominantnije zarazne bolesti u bile *Variola verae*, malarija i tuberkuloza. Smatra se kako su zajedno bile odgovorne za više smrti nego oba svjetska rata. Iako se vjerovalo kako su zarazne bolesti do 1970-ih godina marginalizovane kao opasnost po ljudsku vrstu, posljednjih decenija 20. stoljeća one su se ponovo javile. Jedan od razloga je pojava novih zaraznih bolesti poput HIV/AIDS-a, koji se 1980-ih godina masovno širio svijetom. Također, stari virusi su mutirali, pa su tako do tada korištene preventivne protiv malarije bile beskorisne jer nisu mogle kontrolisati novu vrstu virusa. Stope smrtnosti opet su se povećale, a životni vijek se znatno smanjio. Vidi: <https://blog.oup.com/2023/01/infectious-disease-in-the-twentieth-century/> Posjećeno: 15.10.2024.

muslimanima, islamu i Islamskoj zajednici, što je dovelo do toga da se Islamska zajednica nađe pod velikim pritiskom javnosti. Ovakav odnos doveo je do jačanja vjerske i nacionalne mržnje prema muslimanima u Jugoslaviji, ali je uticalo i na ugled Islamske zajednice. Sukladno tome, cilj ovog rada jeste prikazati analizu reakcija, stavova i odnosa Islamske zajednice prema pojavi epidemije *Variola verae* u Jugoslaviji tokom 1970-ih godina 20. stoljeća. Također, analizirat će se i odnosi institucija Islamske zajednice i pojedinaca u njoj prema državnim organima tokom rješavanja krize, ali i stavovi Islamske zajednice prema zdravstvu, higijeni i drugim aspektima koju Islamska zajednica kao institucija i muslimani kao njeni članovi i građani jugoslavenske države imaju prema društvu u kojem žive kako na mikroprostoru, tako i na makroplanu.

Rad je koncipiran u četiri poglavlja, od kojih su prva dva posvećena analizi situacije u Jugoslaviji prije pojave epidemije, kao i situaciji nakon što je prvi slučaj potvrđen. Prvo poglavlje predstavlja stanje u Jugoslaviji i Islamskoj zajednici prije pojave epidemije *Variola verae*. Govori o problemima s kojima se nosila Jugoslavija, a ticalo se slabljenja koncepta „socijalističkog jugoslavenstva“, probleme unutar federacije i odnose među republikama, jačanje nacionalizma za kojeg je Tito do tada tvrdio da nije prisutan u Jugoslaviji, ali i problemi koji su se ticali ekonomskog razvoja. Također, u ovom poglavlju analizirano je i pitanje priznanja Muslimana kao nacije. Način na koji je ovo pitanje došlo na dnevni red i šira društveno-politička situacija zbog koje se odlučuje da odluka o ovom pitanju treba biti donesena baš u ovom periodu. Osim toga predstavljen je i razvoj Islamske zajednice od kraja Drugog svjetskog rata pa do 1970-ih godina, s posebnim osvrtom na pitanje odlaska hadžija na hadž. Pitanje organizacije hadža je od potpune kontrole od strane države na kraju se našlo kako u organizaciji Islamske zajednice tako i turističkih organizacija što se pokazalo kao problem prilikom pojave epidemije. Ekonomska situacija u kojoj se Jugoslavija nalazila u tom trenutku nije bila na zavidnom nivou, jaz između razvijenih i nerazvijenih republika bivao je sve veći pa je bilo potrebno da se turistička sezona u potpunosti ili barem u što većoj mjeri očuva.

U drugom poglavlju općenito je predstavljena epidemija *Variola verae*, njena pojava kroz prošlost i stanje u 20. stoljeću. Također, u ovom poglavlju predstavljeno je i na koji način se ona pojavljuje na prostoru Jugoslavije, put zaraženog hadžije iz Meke do Jugoslavije, kao i put epidemije od Novog Pazara preko Čačka do Beograda. Neprisustvo epidemije *Variola verae* na ovim prostorima posljednjih četrdeset godina uticalo je i na činjenicu da ljekari odmah na početku ne prepoznaju bolest i da na osnovu toga postave pogrešnu

dijagnozu koja je dovela do toga da se epidemija proširi stvarajući nekoliko žarišta na području Srbije. Osim navedenog u ovom poglavlju se govori o načinu na koji se u Jugoslaviji informiše javnost o prisustvu epidemije, način na koji se ona na početku pokušava držati samo na području Kosova, te kako Islamska zajednica reaguje odmah na početku pojave epidemije. Treće poglavlje, predstavlja suštinu rada i u njemu je predstavljeno na koji način dolaze osude na račun prije svega muslimana, a kasnije i islama i Islamske zajednice, te na koji način Islamska zajednica djeluje. Prije svega bitno je naglasiti da se u radu koriste termini „Muslimani“ i „muslimani“. Muslimani s „velikim slovom M“, odnosi se na one koji su se u nacionalnom smislu tako izjašnjavali, dok se muslimani s „malim slovom m“ odnosi na pripadnike islamske vjeroispovijesti kako u Jugoslaviji, tako i općenito u svijetu. Također, predstavljeno je na koji način je Islamska zajednica kroz svoja glasila radila na upoznavanju javnosti s važnošću vakcinacije i higijene podstičući stanovništvo da poštuje date preporuke od strane zdravstvenih ustanova. Stanje u kojem se nalazila Jugoslavija, problemi vezani za odnose federacije i republika, kao i pitanje ekonomije, nacionalizma, posebno su bili primijetni nakon pojave epidemije *Variola verae* pa je s tim u vezi povezanost ranijih problema, Islamske zajednice i epidemije predstavljena u ovom poglavlju. U ovom poglavlju uglavnom je situacija predstavljena kroz dnevnu štampu *Oslobođenje*, ali i glasila Islamske zajednice *Glasnik VIS* i *Preporod*. U četvrtom, ujedno i posljednjem poglavlju u radu, predstavljena je situacija u državi nakon što je epidemija u potpunosti savladana, te načinu na koji je došlo do ukidanja restrikcija u vezi s putovanjima u Saudijsku Arabiju i druge rizične zemlje i ponovnog uvođenja. Također, u ovom poglavlju se analiziraju prve odluke nakon savladavanje epidemije, kao i kultura sjećanja na *Variola veru* u narednom periodu što se posebno primijećuje kroz film koji je predstavljen javnosti 1982. godine.

Prilikom pisanja rada kao primarni historijski izvori korišten je dnevni list *Oslobođenje*, zatim *Preporod* i *Glasnik VIS*. Informisanje o *Variola veri* nije odmah bilo prisutno s obzirom da je cijeli jedan niz razloga bio iza toga, a prije svega ekonomski. S tim u vezi, *Oslobođenje* na početku o epidemiji piše veoma oprezno, donoseći veoma kratke usputne članke. Međutim, nakon što je epidemija zvanično proglašena u Jugoslaviji, *Oslobođenje* mijenja svoj pristup i narednih mjesec dana glavne vijesti bile su upravo vezane za epidemiju, žarišta bolesti i posebno pitanje vakcinacije stanovništva koje je državnoj vlasti bilo od velike važnosti. S obzirom da su kritike na račun muslimana i islama dolazile putem dnevne štampe iz Beograda i Zagreba, ali i Makedonije, takvih kritika nije bilo u *Oslobođenju*. Na pojedinim mjestima *Oslobođenje* je pisalo, posebno na početku epidemije

kako je za nju kriv hadžija, ali će kasnije jasno se naglašavati kako ta krivica treba biti prema turističkim agencijama koje su organizovale hadž, te kako je Islamska zajednica ispoštovala ranije dogovore. Za razliku od *Oslobođenja*, *Preporod* je izlazio dva puta mjesečno i nije se u takvoj mjeri mogao pratiti razvoj informacija. U svakom slučaju Islamska zajednica je informacija o epidemiji donosila na osnovu onog što je bilo povezano s njima, pa se tako i u *Preporodu*, ali i *Glasniku VIS*, mogu pronaći članci koji odgovaraju na kritike koje dolaze iz štampe Zagreba i Beograda na račun islama i muslimana u Jugoslaviji. Kroz članke se odgovaralo na pristigle kritike i naglašavalo kako takve glasine stvaraju veći jaz među stanovništvom i daju negativan dojam o muslimanima i Islamskoj zajednici. Osim toga, u *Preporodu* i *Glasniku VIS* mogu se pronaći članci koji tretiraju pitanje vakcinacije, ali i higijene povezujući je Poslanikom Muhammedom.

Pored primarnih historijskih izvora u pisanju rada korištena je mnogobrojna literatura, uglavnom s prostora bivše Jugoslavije, dok je nešto manje strane literature korišteno prilikom predstavljanja općih informacija o epidemiji *Variola verae*. Literatura je najviše korištena prilikom pisanja prva dva poglavlja, koji predstavljaju opće stanje u Jugoslaviji prije i nakon pojave epidemije. Pitanju epidemije *Variola verae* u Jugoslaviji prvi je pažnju posvetio Miloje Čobeljić u svom članku „Smallpox outbreak in Yugoslavia 1972“, koji je objavljen u *Vojsanitetskom pregledu*. Nakon toga o epidemije je pisala Vesna Trifunović u svom članku „Temporality and Discontinuity as Aspects of Smallpox Outbreak in Yugoslavia“, donoseći jedan novi pogled na način na koji je novi politički sistem uticao na kulturu sjećanja vezano za epidemiju *Variola veru*. Također, tu je i članak grupe autora Elizabete Ristanović, Ane Gligić, i drugih, koji su autori članka „Smallpox as an actual biothreat: lessons learned from its outbreak in ex-Yugoslavia in 1972“. Svi navedeni članci tretirali su pitanje epidemije *Variola verae* u Jugoslaviji prikazujući uglavnom sam tok pojave epidemije i načina na koji se taj problem riješio, međutim, ne ulaze dublje u problematiku pitanja koje epidemija otvara u Jugoslaviji. Također, o odnosu epidemije *Variola verae* i Islamska zajednica pisao je i Elvir Duranović u svom članku „Islamska zajednica u SFR Jugoslaviji i epidemija velikih boginja 1972. godine“. E. Duranović u svom članku analizira pojavu epidemije i način na koji reaguje Islamska zajednica na jedan solidan način s obzirom da nije historičar. Nedostatak rada je nedovoljno iskorištena arhivska građa koja mu je bila na raspolaganju s obzirom da je korišten samo dio dostupne građe o ovom pitanju. Također, E. Duranović zanemaruje i ne predstavlja širu sliku stanja u Jugoslaviji već se fokusira samo na pitanje epidemije i Islamske zajednice bez uticaja drugih faktora. O ovoj problematici pisao je i Amir Duranović u svojoj

knjizi *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, doduše vrlo usputno i više kao naglašavanje za neka dalja istraživanja. Međutim, potrebno je naglasiti da se posebno istakla knjiga Radine Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj, epidemija Variola vera 1972*, koja pruža jednu veoma detaljnu sliku prikaza stanja u Jugoslaviji u toku epidemije. Profesorica Vučetić u svojoj knjizi daje prostora i drugim pitanjima poput vakcinacije, karantina, svakodnevnog života u vrijeme epidemije, ali se kratko osvrće i na pitanje kojim se ovaj rad bavi, međutim ne ulazi dublje u problematiku vezanu za Islamsku zajednicu i njenu ulogu s početka 1970-ih godina.

Problematici vjerskih zajednica u Jugoslaviji pisala je i Radmila Radić zbog toga je njen rad korišten kod prikazivanja odnosa države prema Islamskoj zajednici prije, a posebno nakon 1953. godine. Također, kod pitanja razvoja Islamske zajednice u ovom periodu korištena je i knjiga *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, čiji je autor Amir Duranović. U knjizi se analizira razvoj Islamske zajednice, ali i sva druga pitanje vezana za Islamsku zajednicu, kao što je organizacija odlaska na hadž. Problematici hadža pristupao je i Edin Lepenica u svom članku „Dokumenti o obavljanju hadža u SR BiH u fondovima Gazi Husrev-begove biblioteke (1945-1992)“, međutim, E. Lepenica u svom radu nastupa subjektivno, ne propituje kritički ono što predstavlja pa tako u svojim zaključcima pravi i određene greške. Pitanju priznanja muslimana kao zasebne nacije pisalo je nekolicina autora, ali se u radovima Husnije Kamberovića koji su korišteni ovom prilikom, može doista pratiti kontinuitet razvoja ove ideje i razlozi zbog čega baš u ovim godinama postaje aktualnim pitanjem u Jugoslaviji. Ostali autori koji su korišteni prilikom izrade rada uglavnom tretiraju određena uža pitanja i niko se ne bavi konkretno pitanjem odnosa između Islamske zajednice i epidemije *Variola verae*. Na osnovu navedenih autora, ali i onih koji su korišteni za dopunjavanje određenih tvrdnji, zajedno s primarnim historijskim izvorima, prikazano je stanje u Jugoslaviji i odgovoreno na postavljeni cilj rada.

Prilikom izrade rada korišteno je nekoliko metoda, a riječ je o metodi analize izvora, tematskoj, hronološkoj i komparativnoj metodi. S obzirom, da je rad koncipiran u četiri poglavlja bilo je potrebno hronološki ispratiti stanje u Jugoslaviji prije i nakon pojave epidemije *Variola vera*, kao i ispratiti način na koji se epidemija pojavljuje i kako je došlo do širenja i pojave žarišta epidemije i na kraju kroz cijeli rad se komparativno uspoređuju mišljenja autora o određenoj problematici, ali i glavnom pitanju rada.

1. Jugoslavija i Islamska zajednica prije epidemije

Šezdesete godine u Jugoslaviji mogu se okarakterisati kao veoma ambivalentne. Dok su za neke aktore prošlosti to bile „zlatne godine“, drugi će radije isticati primjere narušavanja „idilične slike o bratstvu i jedinstvu“. Modernizacija koja je dovela do stvaranja industrijskog društva dovela je i do podjela i nezadovoljstva unutar republika. Edvard Kardelj je zaključio kako stabilnosti Jugoslavije prijete dva glavna neprijatelja, a to su bili „lokalizam (tj. nacionalizam i separtizam)“ i s druge strane je to bio „unitarizam i etatizam“.² Upravo zbog nestabilnosti i slabljenja „socijalističkog jugoslavenstva“ sve više prostora se davalo idejama decentralizacije, koja je posebno bila kritikovana i odbijana od strane srbijanskog republičkog rukovodstva. Kasnije je kroz razna politička dešavanja došlo do trijumfiranja Kardeljevog koncepta i uvođenja novog izraza „zajedništvo jugoslovenskih naroda i narodnosti“.³

Političke probleme u Jugoslaviji Josip Broz Tito je pokušao riješiti smjenom Aleksandra Rankovića 1966. godine. Na Osmom kongresu SKJ 1964. godine odlučeno je da se republički kongresi održe prije kongresa SKJ, pri čemu se trebao održati nacionalni balans.⁴ Također, na ovom Kongresu Tito je po prvi put izjavio kako u Jugoslaviji postoje nacionalni problemi, kao i da revolucija nije to pitanje riješila kako je ranije tvrdio.⁵ Latinka Perović navodi kako su po prvi put nakon rata nacionalni odnosi postavljeni tako široko, da se govorilo i o njihovim ekonomskim uzrocima, ali i njihovoj povezanosti sa birokratizmom. Ovo pitanje je imalo dalekosežan značaj da se o njemu raspravljalo i narednu deceniju nakon Kongresa.⁶ Pad Rankovića i prihvatanje amandmana kojima se autonomnim pokrajinama, Kosovu i Vojvodini, daje povoljniji status dovelo je do daljeg jačanja nacionalizma unutar Partije. Iako smjena Rankovića nije uticala na promjene unutar Partije, ona je više uticala na tok društveno-političkog života u Jugoslaviji.⁷ A. Duranović zaključuje kako je u historiografiji Brionski plenum razumijevan kao završni čin kada je u pitanju sukob koji je ranije bio prisutan u Jugoslaviji, a ticao se raznih političkih struja, ali i društveno-ekonomskih

---

² Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Цлио, Београд, 2013, 280-281. [Dalje: Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*]

³ Radina Vučetić, *Monopol na istinu, Partija, kultura i cnezura u Srbija šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*, Clio, Beograd, 2016, 119. [Dalje: Vučetić, *Monopol na istinu*]

⁴ Srđan Cvetković, „Fall of Aleksandar Ranković and Condemnation of „Rankovićism“, *Токову историје*, Vol.3, 2016, 112. [Dalje: Cvetković, „Fall of Aleksandar Ranković“]

⁵ Vučetić, *Monopol na istinu*, 121-122.

⁶ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga – Ishod rascepa 1971-1972*, University Press, Sarajevo, 2018, 39. [Dalje: Perović, *Zatvaranje kruga*]

⁷ Cvetković, „Fall of Aleksandar Ranković“, 112.

prilika. Navodi kako se svi autori slažu po pitanju kako je ovo bio prijelomni događaj u kojem je reformatorska struja odnijela pobjedu.⁸ Upravo zbog toga mnogi uzimaju ovu godinu kao prijelomnu kada je riječ o buđenju nacionalizma u Srbiji.⁹

Razumijevanje odnosa između vjerskih zajednica i države je na početku slijedeno politikom marginalizacije vjerskih zajednica, ali i općenito religije u svakodnevnom životu. Postojala su tri glavna razloga za ovakvo djelovanje države, prije svega na osnovu marksizma na religiju se gledalo kao na „glavno ideološko oruđe eksploatatora“ i s tim je u vezi bilo potrebno religiju ograničiti kao privatnu stvar pojedinca i ne dozvoliti da ona utiče na javna zbivanja. Idući razlog bilo je historijsko sjećanje koje je religiju i vjerske zajednice obilježavalo kao simbole starog sistema i komunistima je bilo važno da takva povezanost ne postoji. Posljednji razlog je bio taj što su komunisti smatrali kako su oni jedini „ideološki i politički autoritet“ i sve mimo njihovog djelovanja je trebalo marginalizirati.¹⁰ Organizacija Islamske vjerske zajednice u FNRJ djelovala je na osnovu Ustava IVZ koju je donio Vrhovni vakufski sabor u Sarajevu 27. augusta 1947. godine i tada je uspostavljen sistem IVZ gdje su rukovodeća tijela činili Vrhovni vakufski sabor i Vrhovno islamsko starješinstvo na čelu kojeg je bio reisul-ulema. Također, odlučeno je i da u svim republikama u kojima je bio veći broj muslimana bude formiran Vakufski sabor sa Vakufskom direkcijom i Ulemom međžlisa.¹¹ Pedestih godina jugoslavenski državni organi nisu bili zadovoljni radom Islamske vjerske zajednice. Navodili su kako se nalaze „pozitivni“ ljudi u upravi IVZ, ali da uprava zanemaruje svoje obaveze i dolazi do odvajanja vjernika od nje. Zbog toga su državni organi smatrali kako u ovom slučaju treba pristupiti na drugačiji način, a ne umrtvljavanjem i uvođenjem zabrana kod realizacije njihovog vjerskog života. Smatrali su samo kako je potrebno da se ta vjerska aktivnost pravilno kanališe i da se ne dozvole uticaji sa strane. Zbog toga je u narednom periodu došlo do uspostavljanja vjerskih svečanosti u okviru IVZ, ali i dalje pod stalnom kontrolom državnih organa.¹² Za razliku o Radmile Radić koja je imala dosta drugačiji stav po pitanju ovakvog „popuštanja“ od strane državnih organa prema IVZ,

---

⁸ Amir Duranović, *Snažan eho brionski: odjeci Brionskog plenuma u Bosni i Hercegovini 1966. godine*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2017, 88.

⁹ Vučetić, *Monopol na istinu*, 122.

¹⁰ Denis Bećirović, „Ustavno i zakonsko reguliranje statusa vjerskih zajednica u socijalističkoj Bosni i Hercegovini od 1945. do 1991. godine“, *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, UMHS, Sarajevo, 2017, 119-123.

¹¹ Радмила Радић, „Држава и верске заједнице 1945-1970 I“, Институт за новију историју Србије, Библиотека: „Студије и монографије“, Београд, 2002, 145-147.

¹² Радмила Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970 II*, Институт за новију историју Србије, Библиотека: „Студије и монографије“, Београд, 2002, 574-575.

Srećko Džaja koji se usputno bavio ovim pitanjem donosi dosta uljepšan zaključak ovakvog odnosa. Do raskida sa Staljinom dopuštanje vjerskih aktivnosti bilo je veoma restriktivno i desio se niz ograničenja i zabrana poput zatvaranja Više islamske šerijatsko-teološke škole 1948. godine, zatim zabrana pokrivanja žena, kao i vjerske pouke. Međutim, Titova politika nesvrstanih koja se razvila nakon raskida sa Staljinom u velikoj je mjeri uticala na jačanje odnosa s islamskim svijetom, što je uticalo na to da muslimani u Jugoslaviji dobiju niz povlastica, što Srećko Džaja opisuje kao „vjersku, političku i kulturnu renesansu“.¹³

U istom ovom periodu dolazi i do određenih promjena u strukturi Islamske zajednice. Naime, u julu 1959. godine dolazi do donošenja novog Ustava, a koji je donesen kao posljedica prethodno usvojenog Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta 1958. godine. Ovaj zakon se odnosi na nacionalizaciju svih objekata i zemljišta koji nisu služili vjerskim zajednicama za obavljanje „vjerske djelatnosti, kao što su vjerski objekti i vjerske škole“. Tako je ovim zakonom oduzeta imovina vakufima i taj termin se prestaje koristiti po novom Ustavu.¹⁴ Također, novim Ustavom izmijenjen je model vakufske i vjersko-prosvjetne uprave, ukinuta je institucija džematskog imama, i uloga reisul-uleme je izmijenjena. U suštini, kako u državi dolazi do slabljenja centralizacije, tako se unutar Islamske zajednice radi na tome da se ona što jače centralizuje. Želja za jačom centralizacijom unutar Islamske zajednice posebno će se primijetiti zaključno sa 1963. godinom, kada su usvojene sve organizacijske promjene. Moglo se primijetiti kako je upliv državnih organa u sistem Islamske zajednice bio više nego evidentan i cilj je bio da se postavi model kontrole i nadzora.¹⁵

Novi Ustav Islamske zajednice donesen je 1969. godine na zasjedanju Vrhovnog sabora u Prištini. Izvještaj koji je sačinjen nakon donošenja Ustava bio je veoma skroman i saždržavao je samo dvije stvari, a to je da je naziv promijenjen u Islamska zajednica, kao i da je uvedena institucija muftije. Promjena naziva iz Islamska vjerska zajednica u Islamska zajednica desila se navodno samo iz jezičkih razloga da se ne bi riječi istog značenja bespotrebno ponavljala. Kada je riječ o pitanju uspostavljanja funkcije muftije, objašnjeno je kako je ovaj termin dosta pristupačniji i više je razumljiv za vjernike. Međutim, A. Duranović

---

¹³ Srećko Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991) S posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu, Svjetlo riječi, Sarajevo-Zagreb, 2004, 244.*

¹⁴ Denis Bećirović, „Oduzimanje imovine Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini od završetka Drugog svjetskog rata do 1961. godine“, *Prilozi*, 40, Sarajevo, 2011, 184-186.

¹⁵ Amir Duranović, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, UMHIS, Sarajevo, 2021, 44-51. [Dalje: Duranović, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*]

zaključuje kako se pitanje donošenja novog Ustava treba sagledati iz niza događaja koji su se desili u ovom periodu.¹⁶

Neposredno prije donošenja novog Ustava raspravljalo se o nacionalnim odnosima u Bosni i Hercegovini, prije svega o pitanju integrisanja muslimana u jedno od postojećih nacija ili njihovo priznanje kao samostalne nacije.¹⁷ Savezna komisija je isticala kako je upravo Islamska zajednica imala važnu ulogu kod očuvanja nacionalne i vjerske posebnosti Muslimana u Bosni i Hercegovini i dešavanja s Islamskom zajednicom u ovom periodu trebali su uticati na dalje razvijanje nacionalnog integriteta kod Muslimana. Svakako u ovom trenutku rukovodstvo Islamske zajednice činile su izabrane ličnosti od strane državne vlasti koji su im bili svakako u velikoj mjeri odani i sama suština je bila da se ta lojalnost očuva. Upravo je zbog toga organizacija u Islamskoj zajednici okarakterisana kao centralizovana gdje je upravljačka moć bila koncentrisana u rukama njenog rukovodstva, upravo ono što je ranije spomenuto kako je u trenutku dok se u državi dešava decentralizacija, u Islamskoj zajednici se radi na centralizaciji. Zapravo, cijeli period od 1953. do 1974. godine karakteriziraju tri etape odnosa sa državnim institucijama i Islamskoj zajednicom. Naprije je to bila stroga kontrola od strane države koja je kasnije dovela do određene emancipacije u odnosu na državu na čelu sa rukovodstvom koje je bilo izabrano od strane države.¹⁸

Problem s kojim se Jugoslavija suočavala u ovom periodu bilo je i pitanje jezika koje je predstavljalo vrhunac nesuglasica u srpsko-hrvatskim odnosima. Godine 1954. Novosadskim dogovorom, kulturne institucije su se sporazumjele o jednom jeziku srpskohrvatskom, odnosno hrvatskosrpskom, koji ima dvije varijante zapadnu i istočnu. Međutim, u martu 1967. godine u Hrvatskoj je objavljena *Deklaracija o imenu i položaju hrvatskog književnog jezika*, koja je dovela do daljih zahlađenja odnosa među republikama zbog kritika o prisutnosti srbizacije. Odgovor na hrvatsku Deklaraciju došao je iz Srbije u vidu *Predloga za razmišljanje*, kojim se tražilo razdvajanje hrvatskog i srpskog jezika. U narednom periodu je bila obustavljena i saradnja na zajedničkom rječniku, a sukobi koji su započeli oko jezika na kraju su predstavljali borbu oko identiteta i „drugosti“, a sam sukob je odražavao želju nacionalne politike za većom samostalnošću.¹⁹

---

¹⁶ Duranović, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 52-53.

¹⁷ O priznanju muslimana kao samostalne nacije bit će više govora u idućem potpoglavlju *Muslimani kao nacija*.

¹⁸ Duranović, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 53-59.

¹⁹ Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, 307-308.

U sukobima koji su se odvijali između Hrvatske i Srbije zaboravljene su druge specifične oblasti po pitanju jezika kao što je Bosna i Hercegovina. Upravo zbog toga će muslimanski lingvisti 1971. godine pokrenuti inicijativu kojom su htjeli pokazati postojanje posebnosti bosansko-muslimanskog jezika. U ovom periodu dolazi i do kulturnog preporoda kod Muslimana, među kojima se posebno isticao Mustafa Imamović koji je zahtjevao da „muslimanska istorija i književnost“ budu uvedene u nastavne planove i programe. Međutim, komunisti su ovo okarakterisali kao napad na multietnički karakter Bosne i Hercegovine. Komunisti će kasnije predložiti uvođenje *Istorije naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine*, kao i prisustvo oba pisma, međutim, u samoj srži sve je više dolazilo do razlaza među narodima, kako je Čalić zaključila „Bosna i Hercegovina je postala poprište žestokog suparništva“.²⁰ Sabina Veladžić u svom članku, *Povijesni i (proto)nacionalni razvoj Bošnjaka i (stigmatizacija) bosnjastva u diskurzivnim praksama kulturne inteligencije u Bosni i Hercegovini 1960/1970-ih i početkom 1990-ih*, navodi kako su procesi koji su započeli 1960-ih godina u narednom periodu doveli do toga da je bosankohercegovačko rukovodstvo potaknulo „intenzivniju proizvodnju diskursa o njegovom zasebnom kulturnom identitetu“. Zbog toga se u narednom periodu javio niz autora koji su pisali o zasebnom muslimanskom nacionalnom identitetu i kako S.Veladžić zaključuje cilj je bio da se „debalkanizira i deorijentalizira“ kultura i identitet muslimanskog naroda.²¹

Novi pokazatelj nestabilnosti u državi bila je studentska pobuna 1968. godine. Naime, nakon što je 2. juna 1968. godine, nakon jednog koncerta došlo do sukoba policije i omladine, sutradan su započeli protesti ispred Univerziteta u Beogradu, a već narednog dana oni su bili prisutni i u Ljubljani, Zagrebu i Sarajevu. Međutim, protesti su bili vezani i za reforme koje su provedene tri godine ranije u visokoškolskom obrazovanju i koje su dovele do nepodnošljivih uslova studiranja.²² Problemi koji su se bili vezani za studente mogli su se primjetiti još u proljeće 1968. godine. H. Klasić zaključuje kako se primjećuje da se problemi svjetske politike prenose na probleme u Jugoslaviji. Bili su prvobitno određeni problemi vezani za život studenata, materijalni status, ali su se u svemu tome našla i pitanja vezano za korupciju i nejednakosti u društvu, kritiku socijalizma itd. Odnosi studenata i profesora na Istoku i Zapadu bili su različiti i specifični na svoj način, dok su u Jugoslaviji posebno u

---

²⁰ Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, 308-309.

²¹ Sabina Veladžić, „Povijesni i (proto)nacionalni razvoj Bošnjaka i (stigmatizacija) bošnjaštva u diskurzivnim praksama kulturne inteligencije u Bosni i Hercegovini 1960/1970-ih i početkom 1990-ih“, *Zbornik radova: Bošnjaci u emigraciji: Adil Zulfikarpašić i nacionalno-politički videokrug časopisa Bosanski pogledi*, Sarajevo, 2023, 169-170.

²² Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, 289-290.

Bogradu profesori podržavali svoje studente i bili dio pokreta koji je prerastao u „zajedničku kritiku jugoslavenske stvarnosti“.²³ Policija je veoma oštro reagovala pri čemu je i veći broj studenata i građana bio povrijeđen. Svakako, bilo je i materijalne štete počinjene od strane studenata u vidu razbijenih prozora, spaljenih vatrogasnih cisterni, itd. Nakon višednevnih protesta, hapšenja koja su uslijedila, postavljanja zahtjeva od strane studenata i pokušaja da se ovaj problem riješi, demonstracije su se završile nakon istupanja Josipa Broza Tita 9. juna pri čemu je obećao da će riješiti nastale probleme i podržao je zahtjeve studenata. Prilikom obračuna sa studentima u ovoj pobuni došlo je do privremene saradnje između liberala i konzervativnih komunista što će kasnije biti jedan od razloga za glavni sukob koji je nastao među njima.²⁴ Iako mnogi navode kako su studentske demonstracije „iz temelja uzdrмали, uplašili, zbunili i dezorjentisali“ vrh vlasti u Jugoslaviji, M. Bešlin navodi kako je to samo još jedan od niza stereotipa. Činjenica je da je na ovaj način bila iznenađena vlast jer je ovo bio prvi oblik ovakvog istupanja nakon Drugog svjetskog rata, ali to nije uticalo na Josipa Broza Tita što pokazuje način na koji je riješio ovaj problem. Zaključuje kako mišljenje o dalekosežnom uticaju studenstkih pobuna nema osnove, kao i da se određene posljedice ne primijećuju kasnije u jugoslavenskom društvu.²⁵

Burna je 1968. godina bila i na Kosovu. Naime, u aprilu je na proširenoj sjednici Predsjedništva i Izvršnog komiteta CK SKS odlučeno da pokrajina Kosovo i Metohija treba da bude dio federalizma.²⁶ Ovakav odnos prema Kosovu doveo je do zategnutih odnosa. Prvi koji je istupio bio je Dobrica Ćosić koji je istakao kako ovakva politika vodi ka rastu antisrpskog osjećaja, te da će nastavak decentralizacije dovesti do javljanja starog nacionalnog ideala, a to je ujedinjenje srpskog naroda u jedinstvenu državu.²⁷ Vrhunac nezadovoljstva desio se na državni praznik Albanije 27. marta, kada je veliki broj demonstranata izašao sa zahtjevom da Kosovo bude republika. Demonstracije koje su nastale na Kosovu bile su i odraz nezadovoljstva društveno-ekonomskim stagnacijama, ali i osjećaja nacionalne ugroženosti. Hapšenja koja su uslijedila dodatno su uticala na produbljivanje nezadovoljstva. M. Limani zaključuje kako su ovakvi odnosi uticali i na dalje pogoršanje

---

²³ Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, Heliks, Smederevo, 2018, 76-101.

²⁴ Srđan Cvetković, „Oblici studentskog otpora komunističkom režimu u Srbiji 1945-1990“, *Istorija 20. veka*, Vol. 1, 2017, 134-135.

²⁵ Milivoj Bešlin, „Uticaj „Juna`68.“ na političku situaciju u Jugoslaviji“, *Društvo u pokretu, Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, Cenzura, Novi Sad, 2009, 51.

²⁶ Radina Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj: Variola vera 1972.*, Službeni glasnik, Beograd, 2022, 75-76. [Dalje: Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj*]

²⁷ Vučetić, *Monopol na istinu*, 127-128.

odnosa između Srba²⁸ i Albanaca.²⁹ Posljedica ovih demonstracija bile su donošenje amandmana na Ustav SFRJ čime je dodatno ojačan status Pokrajine³⁰, a upravo su ovi amandmani bili povezani s događajima 1971. godine.³¹

Godine 1971. ponovo je došlo do zahlađenja odnosa, a posljedica toga bile su optužbe koje je CK Hrvatske iznio na račun Saveza komunista. Ovi problemi započeli su zapravo godinu ranije i ticali su se novih ustavnih promjena. Naime, hrvatsko političko rukovodstvo je zahtjevalo finansijsku autonomiju i promjene u okvirima deviznog i spoljnopolitičkog sistema. Pokretači Hrvatskog proljeća bili su komunisti Hrvatske, zatim Matica hrvatska, te studenti. Pojedini smatraju kako je Deseta sjednica CK SKH bila prekretnica kod razvoja politike samostalnog djelovanja, a i nakon nje prestaje se izbjegavati priča o međunacionalnim problemima koji su bili prisutni i navodi se kako je otvorila put dalje borbe za jezik, kulturu i privredni razvoj.³² Čalić navodi kako je veoma teško Hrvatsko proljeće objasniti samo kao rezultat novog nacionalizma, već je to prisutno više faktora. Tito je ovaj slučaj riješio smjenjivanjem Savke Dabčević – Kučar, kao i svih ostalih koji su bili uključeni u ovaj proces. Nakon toga okrenuo se prema Beogradu, rukovodstvu na čelu sa Markom Nikezićem i Latinkom Perović³³, koji su se, također, zalagali za veću federalizaciju i veće

---

²⁸ Gejzing u svojoj knjizi *Religija i identitet na Kosovu* obrađuje i pitanje odnosa između Srba i Albanaca pri čemu zaključuje kako su etnički i nacionalni identitet na Balkanu postali glavni identiteti na Balkanu. Međutim, vjerska identifikacija će postati manje važna u odnosu na etničku koje će vremenom biti preobražena u nacionalne sukobe. Takav je primjer na Kosovu gdje je sukob između Srba i Albanaca zamijenio raniju podjelu na kršćane i muslimane, a etničke podjele će postati više nego naglašene. Vidi: Ger Dejzings, *Religija i identitet na Kosovu*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2005, 49-50. [Dalje: Dejzings, *Religija i identitet na Kosovu*]

²⁹ Mrika Limani, „Kosovo u Jugoslaviji, Protiv kolonijalnog statusa“, *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2017, 269.

³⁰ Status republike koji je tražen odbijen je odmah na početku, ali je odlučeno da Kosovo i Vojvodina dobiju određene prerogative republike i u naziv je dodana oznaka „socijalistička“. Također, kod Kosova je iz upotreba izbačena riječ Metohija, a Kosovarima je dopušteno da pored zastave Jugoslavije mogu isticati i zastavu Albanije. Iz Beograda su na razne načine pokušavali spriječiti dalje eskaliranje situacije na Kosovu pa su poduzete i određene mjere u privrednom razvoju, ali je urađeno i nekoliko koraka na političkom planu koji je Kosovu dao novi ustavni zakon i mogućnost da ubuduće samostalno priprema i usvaja zakone. Međutim, svi ovi ustupci nisu u potpunosti smirili napetost u odnosima između Srba i Albanaca na Kosovu, posebno iz razloga što je Kosova bilo iznimno važno za Srbe vezano za srednjovjekovno srpsko carstvo i Kosovsku bitku, nešto čemu i danas može da se svjedoči. Vidi: Sabrina P. Ramat, *Tri Jugoslavije, Izgradnja države i izazov legitimacije 1918-2005*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009, 370-371. [Dalje: Ramat, *Tri Jugoslavije*]

³¹ Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj*, 76.

³² Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945-1991: od zajedništva do razlaza*, Hrvatski institut za povijest – Školska knjiga, Zagreb, 2006, 437.

³³ Latinka Perović navodi kako je kampanja protiv nje i Nikezića trajala godinu i po dana gdje ih niko nije zvao na razgovore, a da su ih ljudi izbjegavali. Ona, također, ističe kako Tito ne bi učinio ovaj korak da staljinizam nije bio svugdje u Jugoslaviji, te kako se on na kraju odlučio na autoritarnu odliku Saveza komunista

ekonomske prednosti za Srbiju. Upravo se epidemija pojavila između ova dva događaja smjenjivanja rukovodstva u Hrvatskoj i Srbiji. U svakom slučaju jugoslavenstvo je početkom 70-ih bilo veoma uzdrmano i veliki broj optužbi je dolazio na račun Komunističke partije koja je to pokušavala prikriti.³⁴

Pored političkih problema s kojima se suočavala Jugoslavija, ništa manji nisu bili ni ekonomski. Nakon Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji se radi na praćenju privrednog razvoja. Do 1952. godine BDP po glavi stanovnika je bio nešto manji od 40%, a u narednom periodu opast će na nešto manje od 5%. Međutim, bez obzira što ju je karakterisao privredni razvoj i napredak ako se napravi usporedba sa susjednim državama koje su također imale ubrzan privredni rast i razvoj, jugoslavenski je zanemariv.³⁵ Reforma koja je započela 1965. godine nije u potpunosti donosila rezultate i prekinuta je sa porastom broja nezaposlenih. Pored ovog problema, postojale su nesuglasice i između republika u vezi raspodjele društvenih proizvoda.³⁶ Problem nerazvijenih republika pratila je i niža radna učinkovitost. Ona je zatim dalje uticala na razvoj razlika u kulturi i drugim poljima. Potom još jedna od odlika nerazvijenih republika bila je i infrastruktura koja je bila veoma slabo razvijena, a i nezaposlenost je bio jedan od glavnih problema u periodu od 1965. do 1980. godine.³⁷ Upravo zbog toga se pojačavala i razlika između bogatih i siromašnih. Postoji više uzroka zbog stvaranja velikog broja ovih razlika. Najprije se može govoriti o političkim cijenama koje su išle u korist industriji i obarale vrijednost poljoprivrednih sirovina. O tome da je politika bila prisutna i kod ovog problema najbolje govori činjenica da su politički jače republike usmjeravale investicije na svoje područje koja je nanosilo štetu siromašnim republikama.³⁸ Zapravo razlike u poreskom teretu bile su stalni razlog sporenja između republika. Razvijena područja su stalno kritikovale politiku koja je više ulagala u nerazvijena područja, a što bi zapravo i predstavljalo smisao zajedničke države ukoliko je htjela napredovati.³⁹

D. Bilandžić smatra kako su dva osnovna problema bili odnos prema tržištu i nacionalno pitanje. U privrednom sistemu središnje pitanje je bilo javno vlasništvo nad

---

izbjegavajući demokratske tendencije i to je ostalo kao odlika njegove vladavine do kraja. Vidi: Perović, *Zatvaranje kruga*, 457-464.

³⁴ Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, 309-313.

³⁵ Gligorov, Vladimir, „Koristi i troškovi-ključna tema sporenja“, *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2017,386-387. [Dalje: Gligorov, „Koristi i troškovi- ključna tema sporenja“]

³⁶ Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj*, 77.

³⁷ Ramat, *Tri Jugoslavije*, 338-339.

³⁸ Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, 283-284.

³⁹ Gligorov, „Koristi i troškovi- ključna tema sporenja“, 392-394.

sredstvima za proizvodnju, te koje ekonomske norme se koriste u ovom slučaju. Oni koji su oštro kritikovali radničko samoupravljanje smatrali su da će radnici uništiti novstvorenu vrijednost ukoliko im se dopusti da samostalno i dalje raspolažu društvenom proizvodnjom. Posebno se u ovom slučaju raspravljalo o pitanju slobodne volje radnika, gdje su se protivnici ideje slobodne volje pozivali na Marxa kao jedinu osobu koja može riješiti ideološki sukob. Pozivali su se na njegov stav kako je proširena reprodukcija nužna u svakom društvu, te kako to ne ovisi o slobodnoj volji ljudi. Bilandžić zaključuje kako je navedena rasprava bila besmislena jer „slobodna volja“ u ovom slučaju nije ni postojala, ali je ova rasprava upućivala dalje na pitanje društvenog samoupravljanja.⁴⁰ Za razumijevanje načina na koji se Jugoslavija nosila s problemima vezanim za epidemiju *Variola verau* neopodno je predstaviti širi društveno-politički kontekst, jer su određeni problemi poput nacionalizma i ekonomije isplivali na površinu nakon pojave epidemije. S obzirom, da je pitanje odnosa Islamske zajednice i epidemije *Variola verae* povezano s muslimanima iz tog razloga je iduća cjelina važna jer tretira pitanje priznanje Muslimana kao zasebne nacije.

1.1. Muslimani kao nacija

Nakon završetka Drugog svjetskog rata smatralo se kako jugoslavenski muslimani nisu „nacionalan“, nego „anacionalan“ jugoslavenski narod. Pojedini pripadnici Komunističke partije smatrali su kako muslimani anacionalna jezgra oko koje se treba formirati jugoslavenski narod, bez uzimanja u obzir kako i oni sami imaju pravo tražiti priznanje kao zasebne nacionalne skupine. Posebno se u ovom isticao Ranković koji je smatrao kako se treba slijediti politika Sovjeta vezano za odnos prema nacionalnostima i bio je oštri suparnik naglašavanja bilo kakve posebno muslimana. Upravo zbog toga Sabrina Ramet zaključuje kako je pad Rankovića bila svojevrsna pobjeda i za jugoslavenske muslimane o kojima će se nakon toga posebno diskutovati.⁴¹ Za razliku od S. Ramet koja donosi ovakav krupan zaključak H. Kamberović se ne slaže u potpunosti i navodi kako je moguće da postoji određena veza na nekoj općoj, ali ne na konkretnoj razini da je Ranković izravno spječavao priznavanje Muslimana kao zasebne nacije.⁴²

---

⁴⁰ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999, 395-396.

⁴¹ Ramet, *Tri Jugoslavije*, 357-359.

⁴² Husnija Kamberović, „Bošnjaci 1968: Politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta“, *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, Institut za istoriju, Sarajevo, 60. [Dalje: Kamberović, „Bošnjaci 1968“]

U periodu 1960-ih godina u Jugoslaviji se aktiviralo i pitanje oko priznanja Muslimana.⁴³ H. Kamberović navodi kao je period od 1961. do 1963. godine bilo pripremno razdoblje za priznanje muslimanske nacije, dok je provedba odluke bila u periodu od 1966. go 1968. godine. O ovom pitanju raspravljalo se i na Šestom plenumu CKSKBiH 1963. godine i Četvrtom kongresu SKBiH 1965. godine, a konačno priznanje je bilo na Sedamnaestoj i Dvadestoj sjednici 1968. godine, kada su priznati kao nacija, a već na narednom popisu stanovništva koje je održan 1971. godine dobijaju mogućnost da se po prvi put izjašnjavaju i kao „Muslimani u nacionalnom smislu“.⁴⁴ Kamberović navodi kako je u ovom periodu kada se dešava veliki broj političkih i kulturnih promjena na globalnom nivou, dolazi do procesa liberalizacije bosanskohercegovačkog društva. Zaključuje kako se to pitanje postavilo u kontekstu rasprava o odnosu republika i federacije, pri čemu je njegovo fokusiranje posebno 1968. godine obilježeno s dvije činjenice. Prva koju spominje u ovom procesu je inteligencija koja se dalje može podijeliti na dvije vrste: ona koja radi na afirmaciji muslimanske nacije pod uticajem Saveza komunista i druga vrsta je ona koja se odvojila od Saveza komunista i radila dalje na provođenju nacionalne afirmacije.⁴⁵

Nakon ovog procesa priznanja muslimanske nacije, od početka 70-ih godina 20. stoljeća doći će do osporavanja u intelektualnim i političkim krugovima kako u Bosni i Hercegovini, tako i izvan nje u drugim republikama. Kamberović navodi primjer Rodoljuba Čolakovića koji je u svom Dnevniku istakao kako se među istaknutim političkim krugovima pojavio strah zbog priznanja Muslimana, jer je već popis 1971. godine pokazao kako Muslimani imaju relativnu većinu u Bosni i Hercegovini i vjerovalo se kako bi ovo moglo uticati na muslimanske intelektualce „da traže svoju matičnu republiku“.⁴⁶ Prilikom

---

⁴³ Neposredno nakon Drugog svjetskog rata postojao je problem s nacionalnim opredjeljenjem Muslimana. Na popisu stanovništva 1948. godine postojala je mogućnost izjašnjavanja kao „neopredijeljen“ ili kao Srbin-musliman, Hrvat-musliman, itd. Na narednom popisu stanovništva koji je održan 1953. godine postojala je opcija opredijeljeni gdje su se muslimani mogli izjasniti kao Srbi, Hrvati i sl, a oni koji su bili „neopredijeljeni“ mogli su biti Jugoslaveni-neopredijeljeni. Na osnovu ovog popisa pokazalo se da je neopredijeljenih Jugoslavena najviše bilo u Bosni i Hercegovini. Na narednom popisu 1961. godine postojala je i opcija Musliman (etnička pripadnost), kao i mogućnost izjašnjavanja Jugoslaveni-nacionalni neopredijeljeni. U ovom svemu H. Kamberović zaključuje da su oni muslimani koji su se do tada izjašnjavali kao Srbi ili Hrvati sada prihvatili socijalističko jugoslavenstvo, a oni koji su do tada bili „neopredijeljeni“ sada su se izjasnili kao Muslimani-etnička skupina i očito je tada preovladalo mišljenje kako su Muslimani poseban narod koji i u nacionalnom smislu treba tako da se izjašnjava. Vidi: Kamberović, „Bošnjaci 1968“, 60-61.

⁴⁴ Kamberović, „Bošnjaci 1968“, 60-61.

⁴⁵ Isto, 62-63.

⁴⁶ Husnija Kamberović „Josip Broz Tito i nacionalni identitet muslimana u Bosni i Hercegovini – dva viđenja“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Institut za noviju istoriju Srbije – Arhiv Jugoslavije, Beograd, 2011, 275. [Dalje: Kamberović „Josip Broz Tito i nacionalni identitet muslimana u Bosni i Hercegovini – dva viđenja“]

uključivanja određene pojave u politički sistem ona se prethodno uglavnom pojavljivala u intelektualnim krugovima. Tako je upravo bilo i sa afirmacijom muslimanske nacije. Ovo pitanje je najprije našlo mjesto među političkim krugovima koji su to zatim prebacili u sferu nauke, a zatim kao naučno dokazanu činjenicu vratili u sferu politike čije je sada zadatak bio da ovo samo prihvati i dalje proširi, kako objašnjava Kamberović.⁴⁷

Kamberović u svom članku „Josip Broz Tito i nacionalni identitet Muslimana u Bosni i Hercegovini – dva viđenja“, navodi kako je 60-ih godina vladala glavna teza kako je do priznanja Muslimana kao zasebne nacije došlo upravo zahvaljujući Titu. Prvi primjer kojeg on navodi u kontekstu navedene teze je knjiga Atifa Purivatre koji navodi kako je Tito već 1959. godine na Drugom plenumu CK SKJ istakao kako treba pustiti ljude da se izjašnjavaju kako žele, pa i da se izjašnjavaju kao Muslimani. Također, naveo je i primjer Titovog govora na Sedmom kongresu Saveza omladine Jugoslavije 1963. godine kada je Tito izjavio da ne treba nikom na silu nametati određenu nacionalnost, već da se oni mogu izjašnjavati građanima Jugoslavije. Slične stavove poput Purivatre imao je i Hamdija Čemerlić, Muhamed Hadžijahić, Mustafa Imamović i dr. Međutim, suprotne stavove od Purivatre imao je Enver Redžić koji je posebno osporavao tvrdnju da je dominiranje muslimanskih partizanskih jedinica imalo povezanosti s priznavanjem njihovog etničkog individualiteta. Naime, on zastupa mišljenje da je postojanje muslimanskih partizanskih jedinica povezano sa željom da se oni mobiliziraju u narodnooslobodilačku borbu za razliku od Purivatre koji je tvrdio kako je formiranje istih povezano s priznavanjem njihovog etničkog individualiteta. Međutim, Kamberović na kraju zaključuje kako je Tito zaista podržao proces priznanja nacionalnog identiteta zbog političkih razloga. Naime on je u ovom periodu pokušavao ojačati područja Bosne i Hercegovine, Makedonije, Kosova i Vojvodine, kako bi na taj način smanjio uticaj političkih centara čije su nesuglasice prijetile i stabilnosti države.⁴⁸

Također, Kamberović iznosi mišljenje kako su komunisti 1960-ih godina radili na priznavanju muslimanske nacije i kako bi zadržali glavnu ulogu u toj zajednici. Naime, smatrali su i kako je Islamska zajednica u prethodnom periodu previše ojačala da je počela voditi glavnu riječ među muslimanima. Komunisti su u ovom periodu uspostavili kontrolu nad vrhom Islamske zajednice, ali su okupljanja koja su se dešavala među muslimanima povodom određenih svečanosti, ali i nekih općih stvari budila strah među komunistima.

---

⁴⁷ Husnija Kamberović, „Stav političke elite o nacionalnom identitetu Muslimana u Bosni i Hercegovini sredinom 1960-ih godina“, *Prilozi*, 38, Sarajevo, 2009, 166.

⁴⁸ Kamberović „Josip Broz Tito i nacionalni identitet muslimana u Bosni i Hercegovini – dva viđenja“, 276-278.

Upravo zbog toga će oni u narednom raditi na tome da djelovanje Islamske zajednice marginaliziraju i da sve ono što bude radila mimo tih ograničenja bude okarakterisano kao nacionalizam, šovinizam i sl.⁴⁹

Kada je riječ o ulozi Islamske zajednice u cijelom ovom procesu, prethodno je nešto navedeno o tome. Međutim, djelovanje Islamske zajednice u ovom procesu detaljnije je predstavio Amir Duranović u svojoj knjizi *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*. Duranović zaključuje kako Islamska zajednica kao institucija nije mogla biti isključena iz ovog procesa, ali da ona nije imala neku važniju ulogu i kako su komunisti htjeli da ih drže samo u okvirima vjerskih poslova. U periodu pripremne faze za priznanje muslimanske nacije sputavani su svi pokušaji djelovanja Islamske zajednice koji nisu bili u skladu sa stavovima Komunističke partije i naglašavala se razlika između vjerskog i etničkog. Šezdesetih godina, kada je cijeli ovaj proces doživio određeni vrhunac počinju se javljati i određene podjele unutar Islamske zajednice koje su kroz tekstove naglašavali važnost očuvanja termina musliman u njegovom izvornom značenju. Svakako bilo je tekstova koji su pozitivno reagovali na uvođenje ovog termina i smatrali kako je to pozitivno za muslimane jer više neće trebati da se izjašnjavaju kao Hrvati ili Srbi. Duranović navodi kako se Sulejman-ef. Kemura ne pojavljuje toliko u javnosti kada je riječ o ovom procesu, ali se istaknuta ličnost Husein-ef. Đozo, našla na poziciji da radi kao posrednik političkih odluka između vlasti i vjernika.⁵⁰

Iako je Islamska zajednica zvanično bila isključena iz procesa afirmacije muslimanske nacije, Husein-ef. Đozo je pomno pratio sva dešavanja i na razne načine radio na tome da muslimane uključi u sve tadašnje rasprave o ovom pitanju. Isticao je kako je priznanje za muslimane predstavljao važan događaj koji je na jedan način imao za cilj i da skine od ranije prisutnu etiketu „tuđina“ ili „ostatka tuđina okupatora“. Naravno, u njegovim tekstovima mogu se naći i izjave koje u velikoj mjeri hvale tadašnju vlast navodeći kako je upravo ona najsigurnije mjesto za opstanak, ali i razvoj muslimana. Zanimljivo je da on u ovim tekstovima govori samo o bosansko-hercegovačkim muslimanima, a ne općenito svim muslimanima u Jugoslaviji. Duranović upravo zbog toga na kraju zaključuje kako je na kraju ovog procesa kada su iskorištene sve mogućnosti koje je nudila Islamska zajednica očekivalo od nje da se vrati svojim „vjerskim poslovima“. Upravo zbog toga će se otvoriti pitanje odnosa prema Islamskoj zajednici, ali i Islamske zajednice prema zajednici muslimana, što je

---

⁴⁹ Kamberović, „Bošnjaci 1968“, 73-74.

⁵⁰ Duranović, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 216-219.

svakako nakon pojave epidemije *Variola verae* postalo aktuelno pitanje.⁵¹ Promjena ekonomskog stanja u Jugoslaviji 1960-ih godina uticala je na organizaciju hadža jer se broj hadžija povećao, a D. Novaković navodi kako je ovako nešto odgovaralo državi koja je na taj način radila na afirmaciji vjerske slobode, o čemu će biti riječi u narednom poglavlju.⁵²

1.2. Organizacija hadža

Hadž predstavlja jednu od islamskih dužnosti koju bi svaki musliman trebao jednom u životu obaviti ukoliko je to u mogućnosti. S obzirom da je iziskivao dosta vremena i sredstava u ranijem periodu, pa tako i u 20. stoljeću vrlo su rijetki slučajevi da se hadž obavlja individualno, uglavnom je to rađeno kolektivno. U periodu o kojem mi govorimo novi načini putovanja, ali i spektar drugih institucija koje su bile uključene zahtijevao je ne samo uključenost Islamske zajednice nego i drugih državnih institucija u organizaciji hadža.⁵³

Organizacija odlaska na hadž zavisila je i od trenutnog odnosa Islamske zajednice i države, te s tim u vezi se mogu razgraničiti određeni periodi te saradnje. Prve hadžije nakon Drugog svjetskog rata na hadž su otišle 1949. godine. U ovom prvom periodu od 1949. do 1965. godine može se primijetiti pomoć i saradnja između Islamske zajednice i državnih organa, a to se zaključuje na osnovu godišnjeg izvještaja kojeg je podnosilo Vrhovno islamsko starješinstvo. Prvi hadž koji je organizovan nakon Drugog svjetskog rata činila je petočlana delegacija Vrhovnog islamskog starješinstva. Svakako, ovaj hadž je iza sebe imao i političke razloge za organizovanje. Naime, dešava se nakon sukoba sa Sovjetskim savezom i obračunom sa Mladim muslimanima,⁵⁴ pa je cilj bio da se stvori pozitivan odnos sa arapskim svijetom.⁵⁵

---

⁵¹ Duranović, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 220-232.

⁵² Dragan Novaković „Organizacija hadževa i problemi koji su pratili izvršavanje te vjerske obaveze u Jugoslaviji od 1945. do 1991. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, Hrvatski institut za povijest, 36/2, Zagreb, 2004, 465. [Dalje: Novaković, „Organizacija hadža i problemi“]

⁵³ Duranović, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 98-99.

⁵⁴ Prvo hapšenje pripadnika organizacije Mladi muslimani desilo se 1. marta 1946. godine zbog dešavanja u Vijećnici prilikom Osnivačke skupština muslimanskog kulturnog društva Preporod. Ovom prilikom uhapšeni su Alija Izetbegović, Ešref Čampara, Nedžib Šaćirbegović, itd., od kojih je Šaćirbegović osuđen na najdužu kaznu zatvora. U narednom periodu ostali članovi su sejedno vrijeme pritajili, da bi nakon toga počeli dalje da šire svoje stavove i osnivaju grupe i drugim gradovima. Jednu od tih grupa osnovat će i Vahid Kozarić u Zenici koja se naredne 1947. godine pokazala kao pogubna za njega jer je bio uhapšen i osuđen na 17 godina zatvora. Udba je u narednom periodu radila na tome da otkrije dalje ljude i organizaciji, zbog čega je bila u velikoj mjeri

Nakon prvog hadža napravljena je ponovo još jedna pauza, pa je idući hadž organizovan 1954. godine, ovaj put za 11 hadžija. Struktura hadžija iz 1955. godine pokazuje kako su uglavnom na ovaj put odlučivali se zemljoradnici, vjerski službenici, radnici, zanatlije, i samo jedan službenik je ove godine bio dio grupe. U izvještajima koji su sačinjavani nakon povratka insistiralo se na tome da se naglasi kakav je ugled Jugoslavija imala u tom trenutku. Opisivani su događaji u kojima se naglašavalo i izražavalo poštovanje prema nekom samo zato što je Jugosloven.⁵⁶ Prilikom organizacije hadža 1954. godine država je u velikoj mjeri dala svoj doprinos time što je omogućila izdavanje pasoša u veoma kratkom periodu, a hadžije su putovale lađom koja je išla na relaciji Rijeka-Hong Kong. Hadž je ove godine obavljen nakon popisa stanovništva 1953. godine kada se veliki broj muslimana izjasnio kao Jugoslaveni⁵⁷, pa Lepenica zaključuje kako je država to htjela iskoristiti za izgradnju jugoslovenskog identiteta.⁵⁸ Međutim, Lepenica u ovom slučaju donosi zaključak koji se ne nalazi kod drugih autora. Naime, na popisu se veoma mali broj muslimana opredijelio na srpsku ili hrvatsku naciju i većina ih se odlučala izjašnjavati kao Jugoslaveni, odnosno „neopredijeljeni“ i to je u tom trenutku bila jedini mogući način da se iskraže etnički individualitet muslimana.⁵⁹

U narednom periodu do 1956. godine broj hadžija je bio dosta ograničen zbog niza okolnosti. Prije svega zbog velikih troškova koji su nastali kao posljedica nedovoljno razvijene ekonomije, ali i načina putovanja u Saudijsku Arabiju. Također, na ovo je uticala i slobost dinara zbog čega je svaki hadžija morao imati određeni iznos deviznih sredstava, koji su se dobijali u zamjenu za zlato u Narodnoj banci ili kupovinom dinara. Osim toga do 1960. godine broj hadžija je bio ograničen i od strane države, ali i od strane države domaćina

---

pojačana represija u državi. Upravo posljednji obračun i hapšenje u ovom periodu desilo se 1949. godine. Naime, 1948. godine uhapšen je jedan đak koji je imao veze sa Omerom Stupcemiz Mostara. Stupac se nakon toga skriva, da bi 1949. godine bio uhapšen u Puli zajedno sa svojim istomišljenicima prilikom pokušaja bijega u Italiju. Zbog toga je u narednom periodu nastalo niz suđenja u Sarajevu. Vidi: Иван, Костић, *Конструкција, развој и трансформација покрета Млади Муслимани*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, 2021,40- 155.

⁵⁵ Edin Lepenica „Dokumenti o obavljanju hadža u SR BiH u fondovima Gazi Husrev-begove biblioteke (1945-1992), *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, 7-8, Vol. LXXXII, Sarajevo, 2020, 378-379. [Dalje: Lepenica, „Dokumenti o obavljanju hadža“]

⁵⁶ Duranović, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 101.

⁵⁷ Na popisu stanovništva iz 1953. godine postojala je opcija za „opredijeljen“ i tu su se muslimani mogli izjasniti kao Srbi, Hrvati, Albanci i sl, dok je druga opcija bila „neopredijeljeni“ i tu su muslimani mogli da se izjasne kao „Jugoslaveni-neopredijeljeni“. Rezultati popisa su bili da je u Bosni i Hercegovini u tom trenutku bilo 891 800 „Jugoslavena-neopredijeljenih“. Vidi: Kamberović, „Bošnjaci 1968“, 61.

⁵⁸ Lepenica, „Dokumenti o obavljanju hadža“, 379-380.

⁵⁹ Atif Purivatra, „Stav Komunističke partije Jugoslavije prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodnooslobodilačkog rata“, *Prilozi*, br.4, Sarajevo, 1968, 528-529.

Saudijske Arabije koja je određivala koliko hadžija može doći iz određene države ili područja. Broj hodočasnika u ovom periodu je bio ograničen na 35, jedini organizator je bilo Vrhovno islamsko starješinstvo, a kao vođe puta birale su se osobe kje su bile od povjerenja, što jasno ukazuje na to koliko je državi bilo važno da kontroliše u potpunosti odlazak na hadž.⁶⁰ Iduće godine je došla obavijest kako je zbog ekonomskog jačanja države omogućen neograničen broj prijava na hadž, a već 1965. godine Savezna komisija posredstvom Komisije za odnose sa vjerskim zajednicama pri Izvršnom vijeću SR BiH donijela je odluku i o tome obavijestila tadašnjeg reisul-ulemu Sulejmana-ef. Kemuru kako ubuduće sva organizacija pripada Islamskoj vjerskoj zajednici i država se neće miješati u to.⁶¹

U periodu od 1955. do 1962. godine putovanje je sadržavalo niz promjena prevoznih sredstava od aviona, autobusa, voza do parobroda. Upravo je ovo pred Islamsku vjersku zajednicu postavilo izazov kada se 1964. godine nakon ukidanja ograničenja broja hadžija prijavio do tada rekordan broj. Zbog toga Vrhovno islamsko starješinstvo odlučuje da hadžije pošalje avionom do Džide kako bi put bio što bolje organizovan i smanjio se veliki broj presjedanja koji je ranije bio prisutan. U izvještajima koji su objavljeni u Glasniku VIS-a mogu se naći podaci i o hodočasniciima koji su išli na hadž mimo organizacije Islamske zajednice. U prvom periodu do 1965. godine na hadž je otišlo 1024 osobe. Riječ o ukupnom broju hadžija bez obzira da li su putovali u okvirima organizacije Islamske zajednice ili mimo.⁶²

Period od 1966. do 1970. godine može okarakterisati kao period u kojem glavnu ulogu u organizaciji hadža ima Islamska zajednica, iako je i dalje postojala jedna doza kontrole od strane državnih organa vlasti. U ovom periodu na Bliskom istoku bile su prisutne zarazne bolesti i upravo s tim u vezi Savezni sekretarijat za zdravstvo i socijalnu politiku je tražio da se dostavlja spisak putnika kako bi nakon povratka bio obezbijeđen zdravstveni nadzor nad njima kako ne bi došlo do unošenja određenih bolesti. Također, nije bilo potrebe ni za polaganjem zlata u banci, jer su se devize mogle kupiti za dinare. Kako bi se privukao što veći broj onih koji se odlučuju na ovaj put organizuje se putovanje kopnenim putem, autobusima od Jugoslavije, preko Turske, Sirije i Jordana, do Saudijske Arabije. Ovakvo putovanje na

---

⁶⁰ Novaković „Organizacija hadža i problemi“, 464.

⁶¹ Lepenica, *Dokumenti o obavljaju hadža*, 380.

⁶² Isto, 380-382.

jedan način je predstavljalo i životnu priliku da se posjete islamske zemlje, ali i da se obiđu njihove kulturno-historijske znamenitosti.⁶³

Odluka da se putovanje na hadž organizuje kopnenim putem, autobusima donesen je u trenutku kada se dešava nacionalne priznanje muslimana, što je zapravo imalo velikog uticaja na to da se broj hadžija znatno poveća, kako zaključuje Lepenica. Međutim, na povećanje broja hadžija uticali su drugi faktori poput uključivanja turističkih agencija što je imalo uticaja da hadž finansijski postane pristupačniji. Svakako u ovom periodu uključivanje turističkih agencija uticalo je uveliko na to da se odlazak na hadž organizuje i izvan Islamske zajednice. Posebno je ovo bilo prisutno 1967. godine, kada turistička agencija *Putnik* nije izabrana od strane Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ, pa su pokušali da samostalno organizuju odlazak u saradnji sa članovima IVZ. Nakon toga je IVZ donijela odluku da će svi njeni službenici biti sakcionisani ukoliko budu radili u organizaciji mimo IVZ.⁶⁴ U ovom slučaju prepoznaje se i borba za „klijente“, nakon pojave epidemije *Variola verae* reisul-ulema će u ovom intervju za *Politiku* isticati kako su putovanja sa turističkim organizacijama bila jeftinija i da su zbog toga bila primamljiva za putnike, zbog čega će kasnije i krivicom istih turističkih organizacija doći do pojave epidemije.⁶⁵

Uključivanje turističkih agencija u organizaciju hadža primijetilo se i godinu dana ranije 1966. kada je broj hadžija porastao na 741. S obzirom da su državne institucije pratile razvoj hadža, primijetile su i da je broj hadžija povećan zbog uspostavljanja zamjenika/bedela, što je u pojedinim situacijama dovelo do trgovine. Ovom pitanju posvetila je pažnju i Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine, zbog sukoba koji su postojali unutar Islamske zajednice i tekstova koji su navodno tvrdili kako postoje određene malverzacije oko organizacije hadža.⁶⁶

U narednom periodu koji traje od 1971. do 1989. godine zbog pojave zaraznih bolesti prije svega Kolere, u zemljama Bliskog istoka, državna vlast nalaže da se hadž obavi avionskim prevozom. Na hadž se moralo putovati avionima i zbog odluke vlade Republike Turske koja je nalagala da svi oni koji putuju preko njihove teritorije mogu na hadž ići jedino avionskim prevozom. Nakon što je savladana epidemije *Variola verae* u novembru je 1972. godine Savezno izvršno vijeće na čelu sa Džemalom Bijedićem donijelo „Uredbu o merama

---

⁶³ Duranović, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 104.

⁶⁴ Lepenica, *Dokumenti o obavljanju hadža*, 382-384.

⁶⁵ *Glasnik VIS*, 1972, god. XXXV, br. 7-8, str. 370-372.

⁶⁶ Duranović, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu u jugoslavenskom socijalizmu*, 103.

zaštite unošenja kolere“. Uredba se odnosila na zabranu grupnih putovanja bez dvostruke vakcinacije, a zabrana se posebno odniala na putovanja u Saudijsku Arabiju.⁶⁷ U svom članku Lepenica objašnjava kako je „nakon unošenja kolere u zemlju od hadžija koji su 1972. obavili hadž izvan organizacije Islamske zajednice u SFRJ...“. U ovom slučaju je napravljena greška jer bolest koja je unesena u državu nije bila *Kolera* nego *Variola vera* i one se ne mogu izjednačiti.⁶⁸ Moguće je da Lepenica u ovom slučaju pravi grešku ne razumijevajući razliku između ove dvije bolesti ili zbog toga što se u navedenim zaštitama koristi uglavnom samo izraz *Kolera*. Ipak, da su analizirani izvori koji su objavljeni u *Preporodu* ili *Glasniku Islamske zajednice* mogla bi se steći šira slika u razumijevanju navedene epidemije.

Nakon pojave epidemije *Variola verae* uspostavljaju se nova pravila u organizaciji hadža, osim navedene „Uredbe o merama zaštite unošenja kolere“. Nakon toga je Savezna skupština donijela „Zakon o zaštiti stanovništva od zaraznih bolesti koje ugrožavaju celu zemlj“, ovaj zakon je poslužio kao osnova za donošenje „Pravilnika o merama zaštite od unošenja kolere, velikih boginja i malarije“. Navedene mjere uveliko su uticale na kasniju organizaciju hadža, zbog čega je odlazak odgođen naredne tri godine. Tako se Islamska zajednica ponovo našla na početku jer je opadalo interesovanje za odlazak na hadž, a razlog za to je bio strah od oboljenja, ali i posljedica koje je ono nosilo sa sobom. Organizacija hadža nakon epidemije *Variola verae* ponovo je vraćena u nadležnost Islamske zajednice i ta je dužnost spadala na republička starješinstva.⁶⁹

---

⁶⁷ Novaković, „Organizacija hadža i problemi“, 466.

⁶⁸ Lepenica, *Dokumenti o obavljanju hadža*, 385.

⁶⁹ Novaković, „Organizacija hadža i problemi“, 466.

2. Opasnost u državi

2.1. *Velike boginje ili Variola verae*

Tokom povijesti, veliki trag na čovječanstvo ostavile su razne bolesti koje su pojavljivale s vremena na vrijeme i odnosile veliki broj žrtava sa sobom. Jedna od takvih bolesti su i *Velike boginje* ili *Variola verae* koja se navodi kao jedna od najsmrtonosnijih bolesti u ljudskoj historiji. Variola virus pripada rodu *Orthopoxvirus*. Njegovo porijeklo je nepoznato, a kroz stoljeća više puta je mutirao. U suštini je vrlo teška, akutna, zarazna bolest koju karakteriše osip, visoka febrilnost, intoksikacija, kao i visok stepen smrtnosti. Virus se prenosi kapljičnim putem i težina bolesti je jednaka količini osipa. Najopasnija činjenica je da se bolest širi veoma brzo, te da zbog te brzine širenja 1/3 oboljelih završi sa smrtnim ishodom, dok se u pojedinim situacijama znalo desiti i da to bude 1/2 oboljelih. Također, od bolesti mogu da obole svi, bez obzira na starosnu dob ili druge zdravstvene probleme. Medicina razlikuje dva tipa *Variole*, a to su *Variola maior* i *Variola minor*. Razlika između ova tipa je samo postotak smrtnosti koji je kod *Variole minor* dosta manji. Iako na prvu izgleda kao da *Variola verae* nanosi samo štetu koži, analize koje su kasnije provedene pokazale su kako ona napada cijeli organizam, a ostavljala je trajne posljedice na koži i očima.⁷⁰

Porijeklo bolesti nije u potpunosti jasno, pa s tim u vezi postoje i određene pretpostavke da se prvi put javila 10 000 godina pr.n.e. na sjeveroistočnom dijelu Afrike. Međutim, precizni podaci datiraju iz 1500 godine pr.n.e., a mnogi autori nakon istraživanja mumije egipatskog vladara Ramzesa V smatraju kako je uzrok smrti bila *Variola vera*. Zanimljivo je da Hipokrat ne spominje ovu bolest, dok je Galen opisuje u 2. stoljeću. Bolest u Evropu dolazi u periodu od 5. do 7. stoljeća, da bi u srednjem vijeku postala jedan od glavnih uzroka smrtnosti. U 20. stoljeću ova bolest je odnijela 300-500 miliona žrtava u svijetu. Upravo zbog toga je Svjetska zdravstvena organizacija (WHO) 1967. godine radila na globalnoj kampanji vakcinisanja protiv *Variole verae*.⁷¹ Kampanja je uspješno završena 1979.

---

⁷⁰ Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj*, 22-24.

⁷¹ Globalna kampanja vakcinisanja posebno je insistirna na kritičnim područjima Azije, Afrike i Južne Amerike. Najveći broj vakcinisanih obavljen je 1970. godine, kada je broj oboljelih smanjen na 30 000 u 21 državi. Očekivalo se da će broj oboljelih ovim tempom da se smanji u narednom periodu, međutim, 1972. godine broj oboljelih se ponovo neočekivano povećao u svijetu za 44% i bolest je bila prisutna u 10 država, a oko 2 500 je bilo oboljelih. Vidi: Miloje Čobeljić „Smallpox outbreak in Yugoslavia 1972, *Vojnosanitetski pregled*, god.61, br. 5, Beograd, 2004, 569. [Dalje: Čobeljić „Smallpox outbreak in Yugoslavia 1972“]

godine, da bi 1980. godine Svjetska zdravstvena organizacija proglasila kraj postojanja ovog virusa u svijetu.⁷²

Prisustvo epidemije *Velikih boginja* na Balkanu bilo je evidentno i u ranijem periodu, a o njihovom prisustvu na području srednjovjekovne Srbije govori se i u *Hoduškom zborniku* i *Hilandarskom medicinskom kodeksu br. 517*. Smrtnost koju su *Velike boginje* nosile sa sobom u 18. stoljeću na području Balkana pokušavalo se riješiti urezivanjem ili kalamljenjem, odnosno namjerno zaražavanje virusom zdravih ljudi kako bi izgradili imunitet. U 19. stoljeću ova bolest se posebno širila zbog čega je dobijala i razne nazive među narodom, a ostala je prisutna i u književnost, kao sjećanje na sve žrtve.⁷³ Krajem 19. i početkom 20. stoljeća dolazi do velikih iskoraka u suzbijanju epidemije *Variola verae* upravo zahvaljujući razvoju vakcinacije. U periodu od 1896. do 1910. godine *Variola verae* je od 1,5 do 8,8% nosila procenat smrtnosti u svijetu.⁷⁴ Upravo zbog toga do novog izbijanje epidemije na području Jugoslavije prošlo je više od 40 godina, a ljekari koji su tada djelovali i radili nisu se do tada susretali s istom bolešću. Posljednji slučaj ovog oboljenja zabilježen je 1930. godine u Jugoslaviji, a posljednji slučaj sa smrtnim ishodom 1926. godine. Zbog toga je to bio i jedan od razloga kasnog otkrivanja bolesti i ne pomišljanja da se ona ponovo našla na području Jugoslavije.⁷⁵

---

⁷² Elizabeta Ristanović, Ana Gligić, Sonja Atanasievska, et al., „Smallpox as an actual biothreat: lessons learned from its outbreak in ex-Yugoslavia in 1972, *Ann Ist Super Sanita*, Vol.52, No, 4, Rome, 2016, 587. [Dalje: Ristanović, Gligić, Atanasievska, et al., „Smallpox as an actual biothreat“]

⁷³ S obzirom da je *Variola* prepoznatljiva po tome što ostavlja kraste po licu, ali može uzrokovati i sljepilo, obično su oni koji su je prebolovali smatrani unakaženim i isključivani su iz društva. U epskoj pjesmi „Ženidba Maksima Crnojevića“, se upravo to prepoznaje jer zbog *Variola vere* on biva isključen iz društva i ne dobija priliku da oženi kćerku mletačkog dužda. Vidi: Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj*, 36.

⁷⁴ Prvi zakon o vakcinaciji protiv *Variole vere* uveden je 1874. godine u Njemačkoj. Vakcinacija u Srbiji je započela 1881. godine s nekim vakcinama koje su uvezli, da bi već od 1901. godine to bile vaccine vlastite proizvodnje u Nišu. Vaccine su bile takve da je nakon vakcinacije zaštita trajala 5 godina, dok bi nakon revakcinacije to bilo dosta duže. Međutim, zabilježen je i veliki broj kontraefekata od vakcinacije posebno kod osoba koje su imale slabiji imunološki sistem. Vidi: Ristanović, Gligić, Atanasievska, et al., „Smallpox as an actual biothreat“, 588.

⁷⁵ Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj*, 34-38.

2.2. Pojava epidemije

U prethodnom poglavlju bilo je riječi o organizaciji odlaska na hadž iz Jugoslavije. U međuvremenu dopušteno je i turističkim organizacijama da mogu organizovati putovanja na hadž, a ne samo Islamskoj zajednici kako je to bilo na početku. Upravo zbog toga na hadž 1972. godine s područja Kosova i Makedonije hadžije su otišle u organizaciji bitoljskog *Transkopa*. Svakako putovanje autobusom u tom periodu predstavljalo je svojevrsnu atrakciju jer su hadžije dobijale priliku da obiđu sve znamenitosti središnjeg dijela islamskog svijeta i da proputuju kao nikad do tada. Prilikom ovog putovanja posjetili su Istanbul, zatim su posjetili određena sveta mjesta u Iraku, posebno Bagdad, a prilikom povratka zadržali su se u Damsku i Halebu. U ovim velikim centrima Bliskog istoka u periodu kada se obavljao hadž mogao se naći veliki broj turista iz svih zemalja svijeta, što je samo po sebi stvaralo odličnu podlogu za razvoj raznih zaraznih oboljenja, posebno ukoliko se uzme u obzir da je ovaj prostor još od ranijeg perioda bio pogodno tlo za njihov razvoj. Putovanje se završilo 15. februara kada su hadžije stigle u Orahovac bez bilo kakvog nagovještaja za dalji tok dešavanja.⁷⁶

Jedan od hadžija koji se nalazio u ovoj skupini bio je i Ibrahim Hoti iz sela Danjane, koji se s hadža vratio s velikim brojem poklona kako to i dolikuje, te je i u narednom periodu uglavnom primao goste, koji su dolazili da ga posjete. Upravo će se Ibrahim Hoti kasnije pokazati kao glavni uzročnik pojave epidemije Velikih boginja u Jugoslaviji. Naime, prvi slučaj epidemije povezan je sa učiteljem Latifom Mumdžićem iz Tutina. Mumdžić se ljekaru javio sa simptomima koji su okarakterisani kao gripa i ljekar je smatrao kako će se to riješiti pencilinom. Međutim, već 6. marta pojavile su se promjene na koži koje su smatrane kao posljedica korištenja datog pencilina pa je zbog toga bio upućen u Opću bolnicu u Čačku na Odeljenje za kožno-venerične bolesti. U međuvremenu, usljed pogoršanja situacije Mumdžić je bio prebačen za Beograd u hitnoj pomoći zajedno sa trudnicom i njenim mužem, a zatim i smješten na Dermaventrološkoj klinici zajedno sa još pet bolesnika.⁷⁷

Tokom boravka u bolnici njegovo stanje se svakodnevno pogoršavalo, dok su ljekari i dalje bili pri dijagnozi uzrokovanoj alergijom na pencilin. Međutim, uskoro se pojavilo nekontrolisano krvarenje zbog čega je na kraju smješten na intenzivnu njegu i tu je i preminuo

---

⁷⁶ Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj*, 39.

⁷⁷ Isto, 40-41.

10. marta. Nekoliko dana nakon što se završio ukop Mumdžića njegov brat se javio sa sličnim simptomima, koji je hospitalizovan u Novom Pazaru i tada se prvi put posumnjalo na *Variola veru* i u ostalim dijelovima Jugoslavije. Zbog navedene sumnje, Republička sanitarna inspekcija zatražila je da se dalje istraži ovaj slučaj i da se utvrdi i uzrok smrti Mumdžića. Zvanično je epidemija potvrđena 22. marta od strane dr. Ane Gligić. Samim tim, potvrđeno je da epidemija nije prisutna samo u Novom Pazaru, nego i na Kosovu gdje je ranije potvrđena, zatim Beogradu, te Čačku.⁷⁸

Prisustvo *Variola verae* najprije je potvrđeno na Kosovu. Naime, u periodu od 9. do 13. marta veliki broj oboljelih se javio ljekaru sa sličnim simptomima. Međutim, na epidemiju se posumnjalo 14. marta kod jedne djevojčice nakon čega je obavještena vlast. Epidemiolozi i infektiozozi okupili su se u Prizrenu kako bi utvrdili dalje korake za djelovanje. Pokrajinska komisija za karantinske bolesti je idućeg dana stigla na Kosovo kako bi uzela uzorke krvi. Prisustvo epidemije na Kosovu za uži krug ljekara, ali i političkih predstavnika potvrđena je 16. marta nakon čega je uslijedila vakcinacija⁷⁹ u selu Danjani gdje su se pojavili prvi slučajevi. U periodu trajanja epidemije na Kosovu, oboljele su 124 osobe od čega je umrlo njih 26, uglavnom dojenčadi i starije osobe.⁸⁰

Kada je riječ o ostalim žarištima epidemije, u Novom Pazaru je to bio prvi slučaj sa Mumdžićem, zatim njegovim bratom s kojim se posumnjalo na postojanje epidemije. Širenje epidemije u Novom Pazaru nije bilo van bolnice i nije se proširilo u gradu, kao ni okolnim selima.⁸¹ Širenje epidemije u Čačku započelo je 18. marta kada je bilo već sedam oboljelih. U Čačku su registrovana dva žarišta bolesti, bila je to bolnica i selo Bresnica. Doneseno je niz mjera kako bi se spriječilo dalje širenje bolesti, poput zabrane bilo kakvog vida sportskih aktivnosti, kao i zabrana napuštanja opštine ukoliko niste ranije bili vakcinisani. Suzbijanju epidemije u Čačku u velikoj mjeri su bili uključeni i državni i zdravstveni radnici, zbog kojih se i epidemija stavila pod kontrolu do 8. aprila kada su započele aktivnost raspuštanja pojedinih karantina.⁸² Nakon Kosova, najkritičnije područje je bilo u Beogradu, zbog velikog broja ljudi, ali i zbog toga što je bolest ovdje najkasnije otkrivena. Sumnja na epidemiju

---

⁷⁸ Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj*, 43-45.

⁷⁹ Od oboljelih u Jugoslaviji 60% je bilo prethodno vakcinisano, međutim tu je smrtnost bila 8%, dok je od 37,7% prethodno nevakcinisanih stopa smrtnosti bila 35%. Problem je bio što se u pojedinim krajevima nije kontrolisala revakcinacija što je dovodilo do pojave bolesti kod mlađe populacije. Vidi: Ristanović, Gligić, Atanasievska, et al., „Smallpox as an actual biothreat“, 591.

⁸⁰ Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj*, 46-50.

⁸¹ Isto, 51-53.

⁸² Isto, 53-56.

Variola veru pojavila se tek 21. marta kada su na liječenje primljeni Dušica Spasić i Slobodan Kočinac koji su negovali Mumdžića dok je bio na liječenju u Beogradu. Upravo zbog toga je bila poslata intervencija u Novi Pazar i 22. marta je bilo zvanično objavljeno postojanje epidemije u državi. U karantini su se nakon toga našle obje bolnice u kojima je Mumdžić boravio tokom njegovog liječenja u Beogradu, ali je bio otvoren i veliki broj karantinskih bolnica. Epidemija u Beogradu trajala je u dva talasa i ukupno je bilo 6 žrtava koje uglavnom ranije nisu bile vakcinisane.⁸³ Osim navedenih velikih žarišta bolesti, postojalo je i nekoliko manjih na području Srbije, kao i jedan oboljeli u Crnoj Gori, na ostalim područjima Jugoslavije epidemija nije uhvatila korijene.⁸⁴

Nakon što se epidemija pojavila u državi tražila se i odgovorna osoba. Nakon istrage zaključilo se kako je riječ o Ibrahimu Hotiju, koji je zajedno s ostalim hadžijama s Kosova i Makedonije boravio prethodno u područjima na kojima je bila pristuna epidemija. Pretpostavke zdravstvenih radnika su bile kako je Ibrahim Hoti obolio od blažeg oblika *Variola verae* prilikom povratka, te je tako inficiran ušao u državu. Pošto nije imao teže simptome, osim slabosti i nešto manje osipa po tijelu, on je primao goste i slobodno se kretao što je predstavljalo opasnost za sve ostale, pa tako i prvog oboljelog učitelja Mumdžića koji se kratko vrijeme našao na području Đakovice.⁸⁵

Informisanje javnosti o prisustvu epidemije desilo se tek 18. marta u medijima. Tako je *Oslobođenje* 18. marta objavilo kraći članak *Sumnja u Velike boginje* u kojem je navedeno kako se na području Kosova u pojedinim selima sumnja na epidemiju Velikih boginja, te kako su provedene sve mjere u cilju suzbijanja i njenog daljeg širenja. U ovom trenutku se već navodi kako je bolest unesena preko hodočasnika s Bliskog Istoka. Također, zaključuju da ukoliko se potvrdi da je bolest prisutna to će biti prvi put nakon 40 godina na prostoru Jugoslavije.⁸⁶ O neinformisanju javnosti osvrnula se Radina Vučetić, koja navodi kako je veliki broj kritika upućen na ovaj raniji period i skrivanje bolesti. Ona navodi kako je u Beogradu u medijima postojala informacija kako nema straha od bolesti i kako tvrdnje o

---

⁸³ Ukupno oboljelih od epidemije *Variola vera* bilo je 175 osoba, od čega je 105 bilo ranije vakcinisano. Smrtnost je bila veća kod djece s obzirom da veliki procenat nije bio prethodno vakcinisan protiv *Variola vere*. Većina oboljelih je zaražena u zdravstvenim ustanovama, odnosno bolnicama što je bila greška ljekara na početku dok su Mumdžića prebacivali s klinike na kliniku i smještali ga zajedno s ostalim bolesnicima. Smrtnost na području Kosova je bila 21%, dok je na ostalim područjima na kojima je utvrđeno postojanje epidemije to bilo 17,6%. Vidi: Čobeljić „Smallpox outbreak in Yugoslavia 1972“, 570-571.

⁸⁴ Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj*, 56-60.

⁸⁵ Isto, 67-68.

⁸⁶ *Oslobođenje*, 18. mart 1972., god. XXIX, br.8548, str.3

postojanju epidemije nisu utemeljene, da bi 23. marta, dan nakon utvrđivanja epidemije u državi, bio objavljen poziv u medijima da svi moraju na vakcinaciju što je na jedan način predstavljalo šok za građane koji su do tada uvjeravani kako su sigurni. Skrivanje bolesti donijelo je Jugoslaviji probleme i na međunarodnom nivou. Svjetska zdravstvena organizacija je tvrdila kako je Jugoslavija bila obavezna da informiše o epidemiji odmah, te kako su oni za epidemiju saznali 24 sata prije nego što je Jugoslavija informisala o tome. Vučetić zaključuje kako je zapravo ovo bio pokazatelj stvarnog stanja u državi, gdje je u svemu se osjećala decentralizacija osim u informisanju javnosti, gdje je o tome mogao govoriti samo Savezni sekretarijat za rad i socijalnu politiku preko Tanjuga. Nesuglasice su u ovom slučaju bile prisutne između struke i vlast. Naime, zdravstveni radnici su smatrali kako građani moraju biti informisani o stvarnom stanju i načinu prevencije ili će za posljedicu to imati negativnog uticaja na širenje bolesti.⁸⁷

V. Trifunović smatra kako se zaboravljanje epidemije Velikih boginja, odnosno njeno izbacivanje iz kolektivnog pamćenja može povezati sa potpunom promjenom u političkim i društvenim okolnostima. Također, ona navodi kako se to manifestovalo kroz neredovno vakcinisanje i nepripremljenost da se ljekari efikasno suoče sa pojavom bolesti, koji su se kasnije branili samo činjenicom kako ona nije dugo bila prisutna i da zbog toga nije odmah u početku prepoznata. Naime, V. Trifunović navodi kako je nakon Drugog svjetskog rata Komunistička partija radila na novoj zdravstvenoj politici, međutim, nije to prolazilo kod lokalnih zvaničnika koji su ignorisali. Zarazne bolesti u tom periodu bile su prisutne u svim dijelovima zemlje zbog nedovoljne edukacije, ali i siromaštva stanovništva. Trifunović zaključuje kako je na taj način postojao određeni kontinuitet s prethodnim periodom koji se odrazio na zdravlje stanovništva. Novi pristup zdravstvu desio se nakon razlaza sa Sovjetskim savezom, kada je Jugoslavija dobila veliki broj pomoći od Zapadne Evrope i SAD-a. U tom periodu Jugoslavija ulazi u drugu fazi koja je okarakterisana kao period kada se popravio standard života i kada je broj zaraznih bolesti u velikoj mjeri smanjen. Upravo se u ovom periodu desio diskontinuitet između dva različita perioda koji su uticali na to da Velike boginje budu izbrisane iz kolektivnog pamćenja i da ljekari ne budu pripremljeni za bolest.⁸⁸

Nakon objavljivanja prvih vijesti u *Oslobođenju* u narednim danima pojavili su se naslovi koji su sami po sebi bili kontradiktorni. Naime, već 20. marta objavljen je članak s

---

⁸⁷ Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj*, 99-105.

⁸⁸ Vesna Trifunović, „Temporality and Discontinuity as Aspects of Smallpox Outbreak in Yugoslavia“, *Glasnik Etnografskog instituta*, LXV, Beograd, 2017, 128-134.

naslovom *Zaustavljena epidemija*, u kojoj se navodi kako su poduzete mjere garant da više neće biti novih oboljelih od epidemije Velikih boginja na Kosovu, kao i da se provodi vakcinacija kako na području Prizrena, tako i ostalih opština.⁸⁹ Idućeg dana izlazi novi članak *Rigorozna preventiva*, u kojoj se ponovo navodi kako su provedene sve mjere kako bi se pojava Velikih boginja lokalizovala samo na području Kosova i kako ne bi trebalo dalje da se širi. Provođenje vakcinacije je ponovo posebno isticano, kao i to da će se održati sastanak Saveznog sekretarijata za rad i socijalnu politiku koji će razmatrati iduće korake u daljem suzbijanju bolesti. U ovom tekstu se analizira i pitanje pojave epidemije koje je ranije samo spomenuto. Navodi se kako je 2 500 hadžija otišlo te godine na hadž i samo ih se pola pridržavalo ranijih uputa da se na hadž ide isključivo avionima kako bi se spriječilo unošenje epidemije Kolere u državu, s obzirom da nisu ni očekivali da bi to mogla biti Variola vera.⁹⁰ Članak koji izlazi 21. marta po svom naslovu odudara od ranijih, ako se uzme u obzir da je epidemija u ovom trenutku itekako bila potvrđena na Kosovu. Naime, članak je naslovljen *Oboljenje još nije potvrđeno*, navodi se kako su lica na koja se sumnja da boluju od epidemije izolovana, kao i da se provode mjere vakcinacije. U odnosu na prethodni članak gdje se navodi *svi oboljeli od Velikih boginja*, ovdje se navodi *lica za koja se sumnja da su oboljela od Velikih boginja*.⁹¹ Sutradan već izlazi članak *Vanredno stanje u Prizrenu*. Ovdje se primjećuje kako nastupa izolacija Kosova, jer se navodi kako oni koji su trebali doći ili otići s područja Kosova u ovom trenutku neće ići nigdje, je su pojedina područja označena kao *inficirana Velikim boginjama*.⁹² Ovo se dešava u trenutku kada se ispituje stanje u Beogradu, odnosno kada postoji mogućnost da se epidemija proširila na šira područja, a ne samo Kosovo. S tim u vezi, vjerovatno se desilo da država kontroliše medije i da se cenzurišu informacije koje će se predstaviti javnosti pa se i dalje radilo na tome da se građani zavaravaju kako epidemija nije prisutna i kako je riječ samo o sumnji na nju.

U narednom periodu *Oslobođenje* je redovno izvještavalo o epidemiji *Velikih boginja*. Posebna pažnja je u tim tekstovima bila posvećena vakcinaciji stanovništva o čemu će više riječi biti u poglavlju „Zaštita sve šira“. Iako je epidemija bila zvanično potvrđena u državi 22. marta, u narednim tekstovima koje *Oslobođenje* predstavlja javnosti o prisustvu epidemije se piše samo na području Kosova. Primjećuje se kako država provodi rigorozne mjere za suzbijanje epidemije na Kosovu, posebno se naglašava kako je dovoljno vakcina i da su ta

---

⁸⁹ *Oslobođenje*, 20. mart 1972., god. XXIX, br. 8550, 3.

⁹⁰ *Oslobođenje*, 21. mart 1972., god. XXIX, br. 8551, 21.

⁹¹ *Oslobođenje*, 21. mart 1972., god. XXIX, br.8551, 15.

⁹² *Oslobođenje*, 23. mart 1972., god. XXIX, br. 8553, 2.

područja pod kontrolom. Međutim, ne navodi se kakva je situacija s ostalim gradovima u kojima je konstantovano prisustvo epidemije Velikih boginja osim što se spominju upravo ta druga kritična područja kao mjesta gdje će se u narednom periodu sprovesti akcija vakcinacije. Opšta vakcinacija stanovništva bila je organizovana na području Beograda *zbog osnovanih sumnji o mogućnosti unošenja i širenja velikih boginja*. U trenutku objavljivanja ovog teksta prošlo je već dva dana od zvaničnog otkrivanja kako bolest nije prisutna samo na području Kosova. Navodi se samo kako postoje pretpostavke kako je jedan oboljeli boravio u Beogradu, te kako su mjere koje država provodi dokaz kako ne treba biti zabrinutosti. Preventivne mjere su već bile poduzete i na području Bosne i Hercegovine, kao i slanje medicinskog osoblja na područje Kosova.⁹³

Medijska izolacija epidemije isključivo na područje Kosova nastavljena je i u narednom tekstu, kada se informisanje o epidemiji po prvi put nalaze i na naslovnoj stranici. Država i dalje insistira na tome kako je situacija u potpunosti pod kontrolom, kako su oboljeli samo na Kosovu te kako se epidemije neće dalje širiti. Najviše pažnje se u svim tekstovima posvećuje pitanju vakcinacije, kao želja da se stanovništvo uvjeri kako je to nešto što ide svima u korist i kako bi trebali svi da budu vakcinisani.⁹⁴ U korist ovakvom načinu djelovanja stavljen je i tekst koji navodi kako je i Svjetska zdravstvena organizacija pohvalila Jugoslaviju zbog načina kontrolisanja situacije na Kosovu. U ovom slučaju je također predstavljeno kako je bolest prisutna samo na Kosovu, te kako je u potpunosti kontrolisana.⁹⁵ Međutim, uprkos želji države da na sve načine „sakrije“ informaciju o prisustvu epidemije izvan Kosova, ne može proći, a da se ne primijeti kako se zaista radilo na tome da se epidemija što prije suzbije, što se primijećuje i kroz indirektno tekstone koji izlaze. Tako u cilju daljeg suzbijanja, objavljen je poziv iz Zavoda za zdravstvenu zaštitu Srbije i grada Beograda, da svi oni koji su boravili u toku 8-22. marta na Kožnom odjeljenju bolnice u Čačku ili na Kožnoj klinici Medicinskog fakulteta u Beogradu da se jave nadležnim zdravstvenim ustanovama, jer postoji sumnja da je jedan oboljeli bio u tom periodu tu prisutan.⁹⁶

R. Vučetić navodi kako su ljekari od početka savjetovali kako treba informisati javnost o Velikim boginjama, te kako oni trebaju biti upoznati o tome šta je ta bolest zapravo, ali kako je i prepoznati. Iako se skoro 15 dana govorilo o tome kako postoji mogućnost da je epidemija

---

⁹³ *Oslobođenje*, 24. mart 1972., god. XXIX, br. 8554, 2.

⁹⁴ *Oslobođenje*, 25. mart 1972., god. XXIX, br. 8555, 1-2.

⁹⁵ *Oslobođenje*, 25. mart 1972., god. XXIX, br. 8555, 12.

⁹⁶ *Oslobođenje*, 26. mart 1972., god. XXIX, br. 8556, 1-2.

u državi, pa kasnije i kako je prisutna na određenim područjima, kako stanovništvo treba da se vakciniše i sl. Prvi tekst koji govori o tome kako prepoznati *Velike boginje* objavljen je 27. marta. Zapravo je ovdje objavljen intervju s Jakobom Gaonom, predsjednikom Savezne epidemiološke komisije. U ovom intervjuu predstavljeno je kako bolest nastaje i kako se dalje širi, te zbog čega je važno da se vakciniše stanovništvo.⁹⁷ Iduće informisanje od strane zdravstvenih radnika bilo je početkom aprila, kada je dr. Mustafa Ajanović govorio o tome kako se organizuju karantini, te kako je Bosna i Hercegovina spremna u slučaju da se pokaže da je epidemija i ovdje prisutna.⁹⁸

Informisanje javnosti o epidemiji Velikih boginja u državi nastavilo se i u narednom periodu. U glavnom se u tekstovima naglašava kako ima dovoljno vakcina za oboljele, zatim da se kontroliše epidemija pa se tako posebno u jednom tekstu navodi kako u Bosni i Hercegovini nema oboljelih.⁹⁹ U periodu kada se epidemija zaista stavila pod kontrolu dolaze i prvi tekstovi kako bi uskoro trebao da joj dođe i potpuni kraj.¹⁰⁰ Nakon nešto više od mjesec dana od prvog zvaničnog objavljivanja kako je epidemija prisutna u Jugoslaviji, 28. aprila je objavljena vijest kako je Variola vera savladana. Navodi se kako je Savezni sekretarijat za rad i socijalnu politiku saopštio javnosti kako prestaju ograničenja kretanja, s obzirom da u proteklih 16 dana nije bio nijedan novooboljeli od Variola vere. Posebno se pohvaljuje uspjeh države i zdravstvenih radnika u vakcinisanju, prilikom čega je vakcinisano skoro pa svo stanovništvo Jugoslavije, kao i da su od *Variola verae* izliječena 63 bolesnika.¹⁰¹

Islamska zajednica se, također, oglasila povodom epidemije Velikih boginja i pozvala muslimane u Jugoslaviji da se u borbu uključe svim sredstvima. Posebno pohvaljuju angažovanje od strane državnih vlasti i zdravstvenih radnika koji su predano radili na suzbijanju epidemije. Navode kako je važno da i građani poštuju date upute, pa s tim u vezi navode i kako im je drago što su se *organi Islamske zajednice u SRBiH prilikom organizacije hadža striktno pridržavali datih uputstava*.¹⁰² Unošenje epidemije u Jugoslaviju od početka se povezivalo s hadžijama koje su se neposredno prije toga vratila s hadža. S obzirom da se epidemije pojavila na području Kosova i informacije su navodile kako je riječ o hadžiji koji je putovao s područja Kosova jer se tamo epidemija prvobitno i pojavila. U *Oslobođenju* je u

---

⁹⁷ *Oslobođenje*, 27. mart 1972., god. XXIX, br. 8557, 8.

⁹⁸ *Oslobođenje*, 1. april 1972., god. XXIX, br. 8562, 1-6.

⁹⁹ *Oslobođenje*, 29. mart 1972., god. XXIX, br. 8559, 1-2.

¹⁰⁰ *Oslobođenje*, 13. april 1972., god. XXIX, br. 8574, 1-2.

¹⁰¹ *Oslobođenje*, 28. april 1972., god. XXIX, br. 8589, 1-3.

¹⁰² *Preporod*, god. III br.39, april, 3.

vezi s tim izašao i jedan tekst koji je tretirao pitanje dogovora između Sekretarijata za zdravstvo i socijalnu politiku SR Bosne i Hercegovine, Saveznog sekretarijata i Starješinstva Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini i Makedoniji. Naime, u oktobru 1971. godine je već bilo poznato da je epidemija *Variola verae* prisutna u zemljama kroz koje su trebale proći hadžije i upravo zbog toga je dogovor bio da se na hadž ide isključivo avionima, a ne autobusima. Prije samog odlaska na hadž u decembru su bile prisutne informacije kako će određene skupine ići autobusima, ali se po tom pitanju ništa konkretno nije uradilo.¹⁰³ Upravo zbog toga ne čudi što Islamska zajednica kroz *Preporod* osjeća potrebu da naglasi kako su oni bili ti koji su ispoštovali ranije postignut dogovor i da odlazak autobusima nije povezan s njima. U jeku trajanja epidemije započela je diskusija o „dežurnom krivcu“ za epidemiju u državi, ali su započele i određene kritike na račun muslimana i Islamske zajednice, koji će prije svega dolaziti direktno iz Beograda.

---

¹⁰³ *Oslobođenje*, 31. mart 1972., god. XXIX, br.8561, str.5.

3. Ko je krivac?

3.1. Nesretni hadžija

U prethodnom poglavlju bilo je riječi o pojavi epidemije, načinu na koji se ona širila u državi, te na koji način je vlast radila na njenom suzbijanju. Iako je vlast na početku radila na cenzurisanju vijest o epidemiji i pokušaju da sve to ostane između četiri zida, ipak se na kraju pokazala itekako sposobnom da suzbije epidemiju i da ne dopusti da se dogodi veće širenje, posebno ne izvan granica Jugoslavije. Međutim, u jeku trajanja epidemije, ali i nakon njenog suzbijanja isplivale su na površinu stvari koje su iznutra narušavale društvenu koheziju i „bratstvo i jedinstvo“. Upravo je jedna od tih stvari je i odnos prema Muslimanima/muslimanima u Jugoslaviji, to jeste o odnosu prema njima kao „Drugom“. U ovom poglavlju će biti riječi o tome na koji način su hadž i *Variola verae* uticali na negativan odnos prema Muslimanima, ali i Islamskoj zajednici.

R. Vučetić u svojoj knjizi *Nevidljivi neprijatelj Variola vera 1972*, navodi kako u svakoj kriznoj situaciji postoji potreba da se pronađe „dežurni krivac“ i obično se gleda da je to neko ko se izdvaja u društvu, odnosno neko predstavljen kao „Drugi“. Također, osim što se traga za „dežurnim krivcem“, radi se na tome i da se geografski on predstavi kao primitivan. Zbog toga je slika Bliskog ili Dalekog istoka bila idealna za povezivanje sa zaraznim bolestima, koje su prijetile „civilizovanom Zapadu“.¹⁰⁴ Američki autor, Edward Said kada piše o orijentalizmu navodi kako postoji određena hegemonija kako unutar, tako i izvan Evrope u odnosu na sve neevropske narode i kulture i kako Zapad sve što je suprotno sa njegovim mišljenjem smatra zaostalim, nazadnim i sl, ne dajući priliku da u svemu tome postoji drugo mišljenje.¹⁰⁵ Orijentalizam se s tim u vezi da primijeniti i u samoj Evropi na prostoru Balkana koje je stoljećima bilo podijeljeno između Istoka i Zapada. Podjela je postojala između Evrope u „užem smislu“ i dijelova koji su se nalazili u sastavu Osmanskog Carstva. U ovom slučaju pojavili su se određeni izrazi poput *balkanizacija*, *balkanski primitivizam*, *pravoslavlje*, *islam*, *ćirilica itd.* Nakon Drugog svjetskog rata svemu ovom će još biti pridodana ekonomska nerazvijenost i siromaštvo. Iako se u ovom slučaju orijentalno gledalo i na pravoslavlje, više je sumnje uvijek bilo prisutno prema Islamu i muslimanima.¹⁰⁶

---

¹⁰⁴ Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj*, 85-86.

¹⁰⁵ Edward Said, *Orijentalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008, 17.

¹⁰⁶ Milica Bakić-Hayden *Varijacije na temu „Balkan“*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju I.P. „Filip Višnjić“, Beograd, 2006, 34-35.

U slučaju epidemije u Jugoslaviji ovakvim uslovima za označavanje „dežurnog krivca“ najviše je pogodovao prostor Kosova. Osim toga što je hadžija doista bio s Kosova, odgovarali su i svi drugi geografski, vjerski i historijski uslovi. Međutim, od tog jednog hadžije označenog kao „Drugi“ na prostoru Kosova krivica se prenijela na cijelu zajednicu muslimana.

Prisustvo stereotipnog prikazivanja Orijenta primijećuje se i u filmu Gorana Markovića *Variola verae* koji je javnosti predstavljen 1982. godine, simbolično kao podsjećanje na kobnu 1972. godinu i ovu bolest. Film započinje prikazivanjem bazara, gužve na njemu, velikog broja trgovaca koji „vuku“ kupce do svoje robe. Zapravo su ovakva mjesta jedan od simbola samog Orijenta kada se on prikazuje. Halil Redžepi u kojem su spojeni hadžija Ibrahim Hoti i prvi zareženi, učitelj Latif Mumdzović, na istom tom bazaru kupuje frulu od zaražene osobe, jer je prekriven odjećom i vide se ožiljci po licu. Frula koja je kupljena u ovom slučaju ostaje kao simbol Orijenta kroz cijeli film, donesena je u Beograd u bolnicu, a i posljednja scena filma se završava s njom. U toku filma kada rodbina od preminulog Redžepija dolazi po njegovo tijelo predstavljena je kao zaostala, uvjerenjena u svoje vjerovanja odbijajući da se uradi obdukcija tijela. Također, prilikom ovjeravanja karti i pasoša na aerodromu, hadžije su prikazane kao nekulturni, guraju se u redovima, s velikom bradom i turskim fesovima na glavi.¹⁰⁷

R. Vučetić navodi kako je jedan od razloga za odnos prema Muslimanima koji će nastati u kasnijem periodu bio i zbog straha od njih. Naime, na popisu stanovništva 1971. godine broj Muslimana se povećao na prostoru Bosne i Hercegovine, ali i broj Albanaca na Kosovu. Posebno je za srpsko političko rukovodstvo predstavljao problem prostor Kosova gdje su smatrali kako uskoro može doći i do protjerivanja od strane Albanaca. Osim toga, u ovom periodu se dešava i proglašenje Muslimana kao zasebne nacije o čemu je bilo riječi ranije. U toj slici *bratstva i jedinstva* i dok je ono bilo najjače prisutno u državi, pravoslavni Srbi i muslimanski Albanci su ostali daleki jedni drugima i nije vladala zamišljena sloga. Osim toga u ovoj slici problem je pravila i činjenica da je Ibrahim Hoti, kao i većina hadžija koji su s njim putovali bili dio derviškog reda, koji su najjače žarište imali upravo na prostoru Kosova.¹⁰⁸ Islamska zajednica je najprije 1952. godine zabranila djelovanje derviških redova na prostoru Bosne i Hercegovine, a 1962. godine su pokušali tu zabranu proširiti i na prostor

---

¹⁰⁷ Variola vera (1982), r. Goran Marković

¹⁰⁸ Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj*, 90-91.

Kosova¹⁰⁹, međutim, ta odredba nije nikad u potpunosti realizovana, kako zbog snage tog pokreta na Kosovu, tako i zbog stava države kojoj je neslaganje unutar zajednica odgovaralo. Iako je namjera bila da se suzbije njihovo djelovanje, ono je 1970-ih godina dodatno ojačalo, čime je ojačalo i nepovjerenje između Srba i Albanaca na Kosovu.¹¹⁰ Činjenica da su oni bili pripadnici derviškog reda pokazat će se kasnije ključnom kod rekonstrukcije događaja, kada je utvrđeno da od svih hadžija koji su išli avionom ili autobusom, jedino je autobus „Transkop“ iz Bitolja s putnicima s Kosova svraćao u derviška svetišta u Iraku, gdje je ranije država upozoravala na postojanje epidemije.¹¹¹

U prvim člancima koji su izašli vrlo malo se govorilo o turističkim agencijama koje nisu ispoštovale raniji dogovor, a fokus se stavlja na muslimansku zajednicu. R.Vučetić navodi da se na osnovu prvog naslova „Zlosrećni hadžija iz Metohije“ i podnaslova „Teške posledice fanatizma i nediscipline bitoljskog preduzeća“, može govoriti o tome kako je za epidemiju okrivljen „hadžija, fanatizam i turističko preduzeće“. ¹¹² U *Oslobođenju*, također, je izašao članak „Autobusom protiv dogovora“ u kojem se navodi kako je ranije dogovoreno da se na hadž ide isključivo avionima, ali da je taj dogovor prekršen i da bi sada trebao neko da snosi odgovornost pred društvom.¹¹³ Nešto ranije dok je još postojala samo sumnja na Variola veru *Oslobođenje* je pisalo o tome kako postoje pretpostavke da je epidemiju donio hadžija s Bliskog Istoka.¹¹⁴

U narednom periodu kada je situacija postala veoma osjetljiva Kasim Hadžić je objavio svoj članak u *Glasniku VIS* pod naslovom „Od Sarajevo do Meke i Medine (O putu na hadž 1972)“ u kojem navodi kako je Islamska zajednica u augustu 1971. godine raspisala oglas za odlazak na hadž iduće godine. Narednih mjeseci bilo je odlučeno da će se ići sa turističkim agencijama *Centrotrans* i *Putnik* i napravljena je ruta putovanja, gdje su se trebali posjetiti gradovi poput Damaska, Haleba i pojedinih gradova u Turskoj. Hadžije su, također, bili obavezni da dobiju dvije vakcine protiv Kolere i Velikih boginja. Međutim, u toku čekanja na put saznalo se za sastanak epidemiologa s prostora Jugoslavije 8. decembra 1971.

---

¹⁰⁹ Derviši nisu bili ravnomjerno raspoređeni na prostoru Kosova, mnogo više tekija je bilo raspoređeno na jugozapadnom dijelu koji graniči sa Albanijom. Pripadnici tekija se uglavnom uzimaju iz redova siromašnog stanovništva koje je u velikoj mjeri bilo lakše za kontrolisati i uvjeriti u određene stvari. Tako je u pojedinim selima uticaj šejha se povećavao na račun sunitskih imama, odnosno onih koji su dolazili ispred Islamske zajednice. Vidi: Dejzings, *Religija i identitet na Kosovu*, 158-159.

¹¹⁰ Dejzings, *Religija i identitet na Kosovu*, 155-156.

¹¹¹ Vučetić, *Nevidiljvi neprijatelj*, 91.

¹¹² Isto, 93.

¹¹³ *Oslobođenje*, 31. mart 1972., god. XXIX, br. 8561, 8.

¹¹⁴ *Oslobođenje*, 18. mart 1972., god. XXIX, br. 8548, 3.

godine u Novom Sadu. Na ovom sastanku odlučeno je da hadžije isključivo idu s avionima, zbog straha od zaraze Kolerom. Nakon toga zatražena je razlika o uplati putovanja, ali su i obaviješteni da će polazak biti iz Beograda i avion će ići do Džide. Prilikom ispraćanja hadžija u Carevoj džamiji u Sarajevu, reisul-ulema se obratio i naglasio zbog čega se ide avionima, a ne autobusima, te da neće biti u prilici da vide sve te gradove na Bliskom Istoku, osim Meke, Medine i Džide, ali da je tako sigurnije.¹¹⁵

Međutim, u *Oslobođenju* se ne primijećuju tekstovi koji su žestoko napadali muslimane kao zajednicu, kao što je to bio slučaj s tekstovima koji su objavljeni u Beogradu i Zagrebu. U *Večernjim novostima* izašao je članak koji je govorio o tome kako je epidemija unesena putem „svete vode“ koju je donio jedan od hadžija, dok je u Zagrebu u *Vjesniku* isticano kako je epidemiju donio „domaći hadžija, koji obilaze sveta mjesta, vjerujući i dalje u ono što smo ukinuli, a to čine uz pomoć naših socijalističkih autobusa i aviona“. Govorilo se i o tome kako je hadž biznis i kako se zapravo tamo ide samo radi materijalne koristi.¹¹⁶ Na osnovu svega primijećuje se kako je zaista postojala potreba da se pronađe onaj ko će snositi odgovornost pred društvom i na taj način prekriti i propuste koje je napravila sama vlast. Također, Muslimani u ovom slučaju kao i njihovi običaji, odnosno vjerske prakse su gledane kao nešto negativno. Vjerovatno je postojala i ranije određena osuda prema ovakvim vjerskim praksama, odnosno negativan stav, pa je tako unošenje epidemije u državu bilo idealno da se sva ta frustracija izbaci.

Nakon što se u dnevnoj štampi počelo pisati o tome kako je uzrok zaraze jedan od hadžija, Islamska zajednica je odlučila odmah djelovati. Sulejman-ef. Kemura je 30. marta 1972. godine uputio dopis Starješinstvu Islamske zajednice SR Srbije tražeći od njih da detaljno ispituju situaciju i utvrde da li to ima veze s hadžijama koji su išli u organizaciji Islamske zajednice. Mjesec dana kasnije stigao je zaista jedan iscrpan izvještaj u kojem se navodi kako je organizaciji Starješinstva IZ SRS išlo 440 hadžija zajedno sa stručnom pratnjom i „nijedan od ovih nije oboleo ma od koje bolesti niti od velikih bodinja, a niti se je ova bolest pojavila od članova njihovih porodica do današnjeg dana“. U nastavku izvještaja se navodi kako su sve hadžije pravovremeno vakcinisane i da su dobili žute knjižice Zavoda za zaštitu zdravlja SAP Kosovo. Posebno se naglašava i da su sve hadžije u ovom slučaju išle avionima, a ne autobusima. Međutim, u tom izvještaju bilo je riječi i o hadžijama koje su na hadž išle „bez odobrenja Starješinstva i bez stvarnog zdravstvenog nadzora“. Prije nego što se

---

¹¹⁵ *Glasnik VIS*, 1972, god. XXXV, br. 7-8, 346-348.

¹¹⁶ Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj*, 93-94.

otišlo na hadž oni su pokušali reagovati kod nadležnih organa da se spriječi odlazak autobusima jer nije bilo u skladu s postignutim dogovorom ranije, ali je ta intervencija bila bezuspješna.¹¹⁷

U svom intervjuu Sulejman-ef. Kemura se osvrnuo na pitanje turističkih zajednica. Naveo je kako je Islamska zajednica radila na tome da oni koji odlaze na hadž i izgledaju pristojno te da im se obezbijedi pogodan smještaj u toku boravka u Meki i Medini, međutim, prevoznici koji su organizovali hadž su nudili dosta nepovoljne uslove, ali su bili jeftiniji što je privlačilo ljude da idu s njima. Reisul-ulema navodi kako turistički prevoznici ne poštuju pravila koja su postavljena, ne vode ljekara sa sobom i ne nose potrebne lijekove i on osuđuje takav vid „divljeg hadžiluka“. U ovom svemu Sulejman-ef. Kemura ograđuje instituciju na čijem čelu se nalazi i kritikujući prevoznike pokušava da suzbije kritike koje dolaze na račun Islamske zajednice. Upravo zbog ovih razloga oni su ranije tražili da se odlazak na hadž uslovi dozvolama Islamske zajednice, ali u tome nisu uspjeli. Osvrnuo se i na pitanje „svete vode“ navodeći kako to nema nikakve veze sa učenjima islama i da u islamu ne postoji „sveta voda“ već da je voda općenito rijetka u Saudijskoj Arabiji i zbog toga joj daju poseban značaj.¹¹⁸

Međutim, za razliku od tih prvih članaka u narednom periodu su izlazili članci koji su direktno zanemarivali činjenicu autobusa ili prevoza općenito i direktno su se fokusirali na hadž, hadžije, Islamsku zajednicu, ali i općenito muslimane u Jugoslaviji. *Preporod* u svom 38. broju donosio članak koji je objavljen u *Večernjim novostima* i nosi naslov „Hadži Seka i Meka“. Naime, u ovom članku se poistovjećuju Seka Brkić, vlasnica diskoteke u Resniku kod Beograda, i Vahida Tetarić, najmlađa žena koja je obavila hadž u Jugoslaviji. U tekstu se na mnogim mjestima vrijeđa islam kao religija i na jedan dosta rasistički način se navode pojedine tvrdnje. Naime, navodi se kako je Vahida Tetarić jedna od kćerki „poglavara muslimanske vere u Sarajevu“, te kako je kao intelektualka s obzirom da je studirala medicinu odučila se otići na hadž radi radoznalosti, a ne radi vjerskih uvjerenja. U nastavku se navodi navodno njeno iskustvo putovanja na hadž. Navodi kako se na grobu Poslanika ubijaju prokrijumčareni nevjernici, te kako je „crni meteorit“ nije toliko zanimao. Međutim, posebno se primijećuje kako se rasistički pokušava odnositi prema muslimanima i navodi se kako je

---

¹¹⁷ Elvir Duranović, „Islamska zajednica u SFR Jugoslaviji i epidemija velikih boginja 1972. godine, *Novi Muallim*, god.XXI, br.84, Sarajevo, 2020, 62. [Dalje: Duranović, „Islamska zajednica u SFR Jugoslaviji i epidemija velikih boginja 1972. godine“]

¹¹⁸ *Glasnik VIS*, 1972, god. XXXV, br. 7-8, 371.

jedna nastavnica iz Doboja imala problema i platila je kaznu „što je muslimanka, a plava“.¹¹⁹ Ovakve tvrdnje su zapravo neutemeljene, ako se uzme u obzir da islam kao religija ne određuje koje boje tijela ili kose mora biti neko da bi se smatrao muslimanom. Također, u tekstu se navodi i negativna iskustva koja je imala u vezi sa smještajem, gdje se spavalo na ćilimima u jednoj prostoriji s još nekoliko žena. U jednom dijelu teksta se navodi kako su jednom hodočasniku iz Jugoslavije htjeli zapaliti auto jer je u njima imao kutiju za hitnu pomoć s krstom i to je njima neprihvatljivo i zbog toga imaju svoj polumjesec. Također, u tekstu se Arapi predstavljaju kao primitivni, ne znaju za pravilno donošenje kazni, kod njih postoje samo fizičke ili materijalne. U svemu tome navodi se i kako je Muhamed Ali darivao „sveti kamen sa milion funti sterlinga“. Ovakva praksa bilo kakvog darivanja nije prisutna u toku obavljanja hadža, ali i općenito nije prisutna prilikom vjerskih obreda.¹²⁰

Na osnovu svega navedenog primjećuje se kako je u ovim i narednim tekstovima cijela priča bila okrenuta prema zajednici muslimana općenito, hadžijama i potrebom da se dokaže kako su sve te prakse primitivne. Kao odgovor na ovaj tekst *Preporod* je stavio pismo oca Vahide Tetarić, hafiza Ragiba Tetarića, koji osporava navedene tvrdnje u tekstu i navodi kako nisu povezane s njegovom kćerkom. Naime, posebno naglašava kako nije jedan od poglavara u Sarajevu, nego je vjerski službenik u Doboju i uskoro bi trebao u penziju. Posebno se osvrće na pitanje „crnog meteorita“, kao i čuvara groba Poslanika Muhammeda, gdje osporava navedene tvrdnje i navodi i kako je pitanje Crvenog krsta izmišljeno jer je jasno svima kakvu ulogu on ima i kako djeluje pa i ljudima u Saudijskoj Arabiji. Navodi, kako ljudi nisu onakvi grubi i nadmeni kako su predstavljeni, nego je ovo za njih sveti mjesec u kojem gledaju da im se oprostite grijesi, pa su iz toga razloga veoma gostoljubivi. U ovom svemu nalazi se i tekst Hilmije Tokmakovića pod naslovom „Šta hoće beogradske Novosti sa svojim bezkrupuloznim napisima: dezinformacija ili nešto drugo“, u kojem navodi kako je etika novinarstva veoma upitna, te kako je cilj ovakvih članaka senzacionistiški, te kako se s tim želi stvoriti negativna slika o muslimanima i njihovom životu u Jugoslaviji.¹²¹

Ovom pitanju Vahide Tetarić bilo je kratkog osvrta i u *Glasniku Islamske zajednice*. Naime, navodi se kako je veliki broj pisama došao na adresu Islamske zajednice u kojima se tražilo da se ovo pitanje dodatno istraži jer narušava vjerka uvjerenja muslimana. U odgovoru na ova i slična pitanja navodi se kako su *Večernje novosti* morale voditi računa o tome što

---

¹¹⁹ *Preporod*, 1. april 1972, god. III, br. 38, 6.

¹²⁰ *Preporod*, 1. april 1972, god. III, br. 38, 6.

¹²¹ *Preporod*, 1. april 1972, god. III, br. 38, 6.

pišu i posebno se osvrću kako sve ovo aludira na „namjerno vrijeđanje“. Posebno se naglašava kako se moralo voditi računa o „vjerskim osjećanjima tri miliona muslimana“. Također, u tekstu se navodi kako je „svaki građanin dužan da poštuje ideološka i vjerska ubjeđenja drugih“, aludirajući kako ovakvo ponašanje vodi ka nepoštovanju i netoleranciji.¹²² U istom broju *Glasnika* objavljen su i *Rezultati popisa stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti* u Jugoslaviji od prethodne godine, gdje se navodi kako se Muslimani nalaze treći po broju u Jugoslaviji, a prvi kada je riječ o Bosni i Hercegovini. U ovom slučaju ne govori se o tri miliona koja ranije navode, ali pretpostavka je da su ovdje računali i one koji se u nacionalnom smislu izjašnjavaju drugačije, poput Albanaca i Makedonaca, ali su u vjerskom smislu muslimani.¹²³

Naredni članak kojeg *Preporod* donosi u svom 41. broju je „Skopska „Nova Makedonija“ o hadždžu“. Naime, *Preporod* donosi članak B. Nacevskog koji piše o hadžijama kao da je lično s njima putovao. Naime, zanimljivi su naslovi i podnaslovi koje on koristi „Od svakog hadžije 300 grama zlata“, „Rat među putničkim agencijama“, „Hadžiluk biznis, šverc...“, „Grešnici u zemzemu“, „Kroz prste stihiji zvanoj hadžiluk“ itd. Nacevski u svom tekstu iznosi niz neistina koje na jedan način predstavljaju i njegov stav i mišljenje prema hadžu, ali i Muslimanima. Posebno se naglašava kako je u svemu ovome najbitnija zarada pa s tim u vezi putničke agencije vode međusobni rat kako bi imale što više hadžija. Također, primijećuje se kako on želi naglasiti fanatizam koji navodno hadž nosi sa sobom jer je ljudi prodaju vlastitu imovinu kako bi otišli na hadž. Moglo bi se reći kako on ovim pokušava naglasiti kako je u svemu ovome vjerska vrijednost hadža najmanje važna. B. Nacevski u svom tekstu obrede hadža predstavlja poput pakla, povezujući to sa klanjem životinja koje kasnije leže ispred vjernika koji se mole, također, naglašava se kako nema obzira prema starcima koji moraju da ih slijede u tim obredima. Odgovor na ove tvrdnje i tekst B. Nacevskog dao je Kasim Hadžić koji navodi kako nije istina ono što ističe B. Nacevski da je 2000 hadžija otišlo samo iz Makedonije, kad je te godine na hadžu ukupno bilo 2734 hadžije s prostora cijele Jugoslavije. Također, osvrće se na ostale stvari koje ovaj navodi tvrdeći kako je potpuno pogrešno za nekog ko nije bio u stanju vidjeti sve ovo da iznosi ovakve tvrdnje koje su sve osim istinite. Pitanje epidemije koju je B. Nacevski spomenuo kao nešto što je doneseno iz Mekke i Medine K. Hadžić se oslanja na izjavu reisuleme Sulejman-ef. Kemure koju je on dao *Politici* u kojem navodi kako je situacija veoma

---

¹²² *Glasnik VIS*, 1972, god. XXXV, br.7-8, str. 367.

¹²³ Isto, 376.

osjetljiva po pitanju epidemije, te kako se ne bi trebali zaključiti donositi na brzinu. Sulejman-ef. Kemura u svojoj izjavi je naglasio da „nijedan hadžija nije putovao nevakcinisan, da nijedan nije obolio poslije povratka, pa čak ni njegovi najbliži ukućani“.¹²⁴ Zanimljivo je da u ovoj izjavi reisul-ulema nije naglasio da li se ovo odnosi samo na hadžije koje su putovale u okviru Islamske zajednice ili općenito sve hadžije koje su otišle, pa i one s putničkim agencijama. Međutim, svakako je pretpostavka da se reisul-ulema u ovom slučaju ogradio samo za hadžije koje su išle u okviru Islamske zajednice jer u istom tom intervjuu kritikuje prevoznike na hadž mimo Islamske zajednice. Intervju koji je reisul-ulema dao ovim povodom imao je velikog odjeka u javnosti. Međutim, napadi na islam, muslimane i islamske vrijednosti nisu prekinute i nastavile su i dalje postojati.¹²⁵

Vrhunac ovakvih odnosa prema muslimanima i hadžu predstavljao je članak objavljen u *Večernjim novostima* i nosi naslov „Allah nije hteo dečaka“. Koliko je zapravo situacija ovim postala osjetljiva i da je već ovo bilo mjesto gdje je kap prelila čašu pokazuje i činjenica da je lično odgovor na ovaj članak dao reisul-ulema Sulejman-ef. Kemura. Naime, u ovom članku se navodi kako je zajedno s hadžijama putovao i jedan četrnaestogodišnji dječak iz Makedonije kojeg su hadžije povele sa sobom kako bi ga žrtvovala na grobu Muhammeda. Međutim, na putu do Medine umrlo je nekoliko hadžija i na savjetovanje jednog vjerskog poglavara iz Saudijske Arabije odustalo se od toga i zbog toga mu je pošteđen život. U *Glasniku VIS* navodi se kako je od svega ovog što je izneseno u ovom slučaju jedino istina da je jedan četrnaestogodišnji dječak išao na hadž. Naime, na hadž su išli i Džavid i njegov sin Sami Junzi, pa su sa sobom povel i sina od Samija Abdulaha koji je tada imao četrnaest godina.¹²⁶

U svom odgovoru na jednu ovakvu priču koja je dolazila iz Beograda, Sulejman-ef. Kemura je odgovorio kako dodatno pravi probleme u Jugoslaviji predstavljajući jednu grupu njenih stanovnika kao primitivne i zaostale koji i dalje slijede običaje iz prahistorijskih vremena. Reisul-ulema posebno navodi kako je ovdje izvršen udar na cjelokupnu zajednicu muslimana, a ne samo Islamsku zajednicu i kako je njegova dužnost da kao njihov poglavara djeluje i radi na tome da se ovakve neistine prestanu pisati jer izazivaju dodatne netrepeljivosti i narušavaju kako izgled Islamske zajednice, tako i islama.¹²⁷ Nakon

---

¹²⁴ *Preporod*, 15. maj 1972, god. III, br. 41, 6.

¹²⁵ Duranović, „Islamska zajednica u SFR Jugoslaviji i epidemija velikih boginja 1972. godine“, 62.

¹²⁶ *Glasnik VIS*, 1972, god. XXXV, br.11-12, 583.

¹²⁷ *Preporod*, 15. maj 1972, god. III, br. 41, 1.

objavljivanja ovog članka vodstvo Islamske zajednice odlučilo je podnijeti tužbu protiv autora teksta, smatrajući kako su time narušili ugled islama i muslimana u Jugoslaviji, ali i da je tekst sam po sebi dosta zlonamjeran i iznosi niz neistina. Međutim, tužba je odbačena jer Prvo opštinsko javno tužilaštvo u Beogradu smatralo da u tekstu nije bilo elemenata za navedene optužbe.¹²⁸ Sulejman-ef. Kemura je istakao kako mu je žao što javni tužilac nije našao dovoljno elemenata krivičnog djela u svemu ovom jer su se nadali da će samim tim prestati i negativni članci o Muslimanima.¹²⁹

Posljednji članak koji je izašao u *Preporodu* i koji se ticao ovog pitanja nosio je komentar na tekst koji je izašao u prijevoljskom *Polimlju*. Naime, članak nosi naslov „Za prijevoljsko „Polimlje“ hadž- glupo hodočašće“ i osvrće se na pjesmu Milije Gluševića „Posle ofanzive Velikih boginja“. Glušević navodi kako se pojavila „nezgoda“ koja je mnogima nepoznata i nije se pojavljivala prije. Navodi kako je to bolest „iz vremena paša i sultana“, pa je s tim u vezi po njemu to muslimanska bolest jer nije se pojavljivala nakon njih. Također, u nastavku svoje pjesme on će se osvrnuti na muslimane koje će opisati kao ljude „zaostale pameti“, koji radi fantazije putuju u Mekku i Medinu moleći Boga za milostinju. Nakon toga navodi da je to „hodočašće glupo“ koštalo cijelu zajednicu i smatra kako trebaju biti strožije kontrole koje će spriječiti da se dešava to „lutanje po strani“. Zaključuje kako su ostali samo oni koji hadžije kunu i proklinju. Komentar ovog teksta primjećuje i kako Glušević navodi kako ova bolest nije napadala „ljude otmenije“, što je zapravo odlika rasističkog stava što se primijetilo i ranije, jer na osnovu tog „otmenijeg stava“ oni suprotni njima se smatraju ljudi na prostorima Bliskog Istoka, a ne Zapada čime se ponovo naglašavaju orijentalistički stavovi. Međutim, u komentaru ovog teksta se posebno pokazuje oštar stav po pitanju osuda na račun Muslimana i hadžija gdje se navodi da nijedan hadžija nije mogao ući u Saudijsku Arabiju i da je vrijeme da „hadžije prestanu optuživati za ono što nisu krivi“.¹³⁰

Koliko su zapravo ovakvi članci imali negativnog odjeka među Muslimanima u Jugoslaviji pokazuje i pismo koje je imam Asim-ef. Cviko uputio redakciji *Polimlja* tražeći da ovakve uvrede prestanu jer utiču na negodovanje vjernika, ali i službenika Islamske zajednice. Također, drugo pismo je upućeno Centralnom Komitetu SK Srbije gdje se tražilo i njihovo apelovanje na ovakve tekstove i smirivanje tenzija. U ovom tekstu navodi se i kako optužbe na račun hadžija i Muslimana nisu zadržane samo u granicama Jugoslavije, „nego su prešle

---

¹²⁸ Duranović, „Islamska zajednica u SFR Jugoslaviji i epidemija velikih boginja 1972. godine“, 62

¹²⁹ *Glasnik VIS*, 1972, god. XXXV, br. 11-12, 584.

¹³⁰ *Preporod*, 15. august 1972, god. III, br. 47, 6.

granice Jugoslavije i našle se na stranicama svjetskih listova. Tako su njemački „Štern“, francuski „Pari Mač“ i londonski „Gardijan“ pisali kako su boginje u Jugoslaviju unešene putem Svete vode „Zemzem“ koju su hadžije donijele iz Meke“, što je povezano sa prvim člancima koji su izašli u Jugoslaviji s ovim optužbama. Posebno se navodi kako su ove optužbe poprimile dosta širu dimenziju i daju povoda „neprijateljskim snagama na Zapadu da poduzme vrlo oštru kampanju protiv islamskih svetinja“.¹³¹

Nakon što se utišala priča oko epidemije *Variola verae*, kritike na račun muslimana i islama u Jugoslaviji nisu tako lahko prestale. Naime, *Preporod* je objavio članak „Još jedna izmišljotina o Muhamedu a.s.“ u kojem se osvrću na članak koji su ranije dobili od jednog čitaoca. U erotskom časopisu „ČIK“ objavljen je članak „Istanbul – grad svih poroka“, a autor je anonimna osoba koja se potpisala kao A.N. U svom tekstu anonimni autor se osvrće na iskustvo putovanja u Istanbul vozom iz Beograda. Najprije se osvrnuo na Turke o kojima govori kao o nasilnicima jer ga jedan od dječaka upozorava da se pazi da ga ne izbode. Posebno to naglašava i u nastavku svog teksta gdje navodi kako se u turskim zatvorima nalazi natpis „Ovdje nema Boga“, aludirajući kako je to mjesto gdje uposlenici odlučuju kakva te sudbina čeka. On i dalje o Istanbulu piše kao glavnom gradu Turaka simbolično ga povezujući s ranijim periodom, mjestom gdje su Turci čuvali sve ono što su tokom svoje „viševjekovne vladavine svetom opljačkali“. U svom tekstu dalje pisat će o Turcima i Kapali-čaršiji kao mjestu gdje se prodaju sumnjive stvari, poput droge, a „istanbulsko podzemlje“ je posebno opasno i veoma lahko se ljudi nalaze pored obale. Međutim, u svom dosta orijentalističkom pristupu Istanbulu anonimni autor se nije zadržao pa je dalje u svom tekstu pisao stvari kojima je vrijeđao Poslanika Muhameda opisujući ga kao „prevaranta“ koji je smislio način da prevari tadašnji „narod u pustinji“.

U prethodnom poglavlju bilo je riječi o orijentalizmu i načinu na koji se on prepoznaje u tekstu upravo kroz primjere pustinje, pazara i sl. Redakcija *Preporoda* navodi kako su ovim tekstom uvrijedili i svi muslimani u Jugoslavije. Naglašavajući kako je tri miliona muslimana i kako se mora voditi računa da se i oni ne osjećaju ugroženo. U ovom slučaju pozivaju se i na Ustav po kojem su svi jednaki i ne bi trebalo dolaziti do vrijeđanja jednog naroda, a u posljednje vrijeme se to redovno radilo prema muslimanima.¹³²

---

¹³¹ *Glasnik VIS*, 1972, god.XXXV, br. 11-12, 584.

¹³² *Preporod*, 1. septembar 1972, god.III, br. 48, 3. i 9.

Međutim, povezivanje Muslimana u Jugoslaviji sa ranijim osmanskim periodom, nije se pojavilo samo nakon epidemije *Variola verae*, već je bilo prisutno i u ranijem periodu s tim da se tome očito nije pridavalo pažnje ili se i dalje vjerovalo u „bratstvo i jedinstvo“ koje je u ovakvim tekstovima sigurno bilo kompromitirano, odnosno, mogli su ovi tekstovi negativno djelovati na odnose među različitim narodima u Jugoslaviji. Zanimljivo je kako Islamska zajednica na jedan takav tekst ne reaguje u trenutku kada je objavljen nego tek godinu dana kasnije kada se u jeku epidemije otvoreno vrijeđaju islam i muslimani.

Naime, u *Glasniku VIS* je objavljen osvrt na jedan članak koji je objavljen u zagrebačkom *Vjesniku* 21. aprila 1971. godine. Članak nosi naslov „Pođite u goste Husein kapetanu Gradšćeviću“. Iako na prvu zvuči kao reportaža o turističkom značaju Gradačca u nastavku se se navodi kako je tekst sve osim turistička reportaža jer se navodi kako ćete se osjećati „kao da ste se vratili u Osmanlijsko carstvo (ali sa svim današnjim komforom)“. U nastavku se kometarator ove reportaže osvrće na to kako se Husein-kapetan navodi „turskim plemićom“ te kako je imao i svoj harem što nije istina. Na kraju zaključuje kako bi se u Muslimanima u Jugoslaviji trebalo prestati tražiti neki „tuđi element“, te kako neko ko je vodio „oružanu borbu protiv Osmanlijskog carstva“ može biti smatran „turskim plemićem“. ¹³³ Reagovanje na jedan ovakav tekst koji nije mogao biti zanemaren u trenutku objavljivanja, u ovakvoj situaciji ukazuje na činjenicu da se Islamska zajednica odlučuje reagovati na njega kako bi pokazala da su te osude bile prisutne i ranije, te kako nisu nešto što je nastalo preko noći. Međutim, u cijeloj ovoj priči pravdanja kako Muslimani Jugoslavije nemaju veze za ranijim Osmanskim Carstvom moglo bi se povezati i sa člankom „Ranija muslimanska naselja u Srijemu“, u kojem se govori o muslimanskim naseljima koja su bila na prostoru Srijema u osmanskim periodu. Posebno se naglašava da su dvije trećine stanovništva bili muslimani i to „domaći Muslimani“. Vjerovatno se ovim „domaći muslimani“ želi naglasiti kako nisu stigli nigdje sa strane, odnosno da su bili starosjedilačko stanovništvo. ¹³⁴

Koliko je zapravo 1972. godina bila teška za muslimane u Jugoslaviji, možda najbolje govori tekst koji je objavljen u *Preporodu* u decembru 1972. povodom Dana republike. U ovom tekstu „Dan republike – dan pobjeda“, navodi se kako je Bosna i Hercegovina imala veoma burnu i tešku prošlost i da je prolazila kroz veliki broj izazova. Navodi se kako je „turska okupacija trajala blizu pet vjekova, Bosna je u potpunosti sačuvala narodni jezik i

---

¹³³ *Glasnik VIS*, 1972, god. XXXV, br.7-8, 378.

¹³⁴ Isto, 380.

narodne običaje“. U nastavku posebno je potencira doprinos Muslimana, kao ravnopravnog naroda u Bosni i Hercegovini, za izgradnju novog društva. „Pripadnici Islamske zajednice su duboko svjesni šta su sve zajedno sa ostalim građanima dobili u novoj društvenoj stvaranosti“, zatim se nabrajaju sve te mogućnosti i dobrobiti koje je donijela nova vlast. S obzirom na situaciju u ovom periodu, osude i kritike muslimana, Islamske zajednice i islama, ali i ranijih događaja koji su uzrokovali da se poljulja do tada idilična slika bratstva i jedinstva, ne čudi što se na kraju zaključuje kako su narodi Jugoslavije svjesni rezultata borbe i zbog toga „neće dozvoliti nikome ni izvana niti iznutra da se poigrava njihovom sudbinom“. Navodi se i kako bratska povezanost u Bosni i Hercegovini može biti primjer drugima.¹³⁵ U ovom periodu 1970-ih godina nakon afirmacije muslimanske nacije, država je smatrala kako će u ovom periodu i Islamska zajednica da se povuče s polja politike i djeluje samo kroz vjerske poslove. Zbog toga su veoma oprezno pratili izlaženje lista *Preporod*, za kojeg su smatrali kako treba samo da objavljuje informacije vezano za Islamsku zajednicu. Međutim, primijetno je da su tekstovi koji su objavljivani u *Preporodu* više bili vezani za općenita društvena pitanja, pa i ovakva pitanja koja su bila vezana za epidemiju *Variola veru*. Zbog toga su dolazile kritike kako je riječ o „šovinističkim i nacionalističkim idejama“. Zapravo, svi ovakvi stavovi prema muslimanima u Jugoslaviji mogu se povezati s ranijom afirmacijom muslimanske nacije i činjenicom da se na popisu stanovništva iz 1971. godine pokazalo kako ih je veliki broj u Jugoslaviji, a već na narednom popisu iz 1981. godine Muslimani su predstavljali znatan broj u raznim „političkim i socijalnim organizacijama, zakonodavnim i izvršnim organima, kao i u preduzećima i drugim kulturnim i naučnim poljima“. ¹³⁶

3.2. Zaštita sve šira

Vakcinacija u Jugoslaviji smatrana je i prije pojave epidemije *Variola verae* kao glavnim načinom prevencije i zaštite od zaraznih bolesti. Osim djece koja su se bila obavezna vakcinisati, tu su se također, nalazile i osobe zaposlene u zdravstvenom sektoru, ali i svi oni koji su na bilo koji način mogli direktno doći do oboljelih, poput zaposlenih u željezničkom, vazdušnom saobraćaju, ali i vojna lica. Međutim, kada se vratimo u stvarni život Jugoslavije može se uvidjeti kako stvarna situacija nije bila toliko idealna. Naime, deset godina prije

---

¹³⁵ *Preporod*, 1. decembar 1972, god. III, br. 54, 1.

¹³⁶ Duranović, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 245-252.

pojave epidemija analiza je pokazala da Jugoslavija nije u potpunosti spremna da se nosi s jednom ovakvom zaraznom bolešću, da su kampanje koje potiču vakcinaciju kod stanovništva veoma slabe, kao i da se ne vodi pravilan način evidencije vakcinisanih i revakcinisanih, ali i poražavajuća činjenica da mladi zdravstveni radnici nisu bili u potpunosti upoznati s tehnikom vakcinisanja. Uprkos svemu ovom, procenat vakcinisanih je bio solidan, iako je bilo mjesta gdje je u potpunosti ta praksa zanemarivana.¹³⁷

Međutim, u trenutku kada se pojavljuje epidemija *Variola verae* u Jugoslaviji obavila se jedna od najbržih imunizacija stanovništva. U Beogradu je vakcinisano 18 94341 osoba, a u Jugoslaviji je to bilo 18 200000 stanovnika od 20 522972 koliko je bilo potvrđeno na popisu stanovništva 1971. godine. Jedna ovakva praksa vakcinisanja nije nastala i dogovorena baš tako lahko. Naime, problem je pravila činjenica da se o epidemiji nekoliko dana sistematski šutilo, a zatim se samo tako iznenada pojavila vijest da je obavezna vakcinacija na prostoru Beograda i drugih žarišta. Savezni sekretarijat za rad i socijalnu politiku donio je odluku da se vakcinišu određena područja koja su predstavljala žarišta, ali odluka na nivou cijele države nije donesena tako lahko. U ovom svemu isplivali su problemi koji su vladali u Jugoslaviji ranije, a to su međurepublički sukobi koji su pokazivali da federacija i ne funkcioniše uvijek na principima „bratstva i jedinstva“. Iako su na sjednici SIV-a utvrđeni određeni prioriteti, kritična ugrožena područja su trebala biti prva vakcinisana, a zatim i druga mjesta koja su imala manji broj oboljelih ili su predstavljali kritična mjesta za širenje epidemije. Međutim, već narednog dana od ove sjednice pojavile su se mimoilaženja. Posebno se u ovom svemu istakla se Slovenija koja je zahtjevala da se vakciniše svo njeno stanovništvo i da se zabrani dolazak iz ugroženih mjesta. Stvaranje blokova u rješavanju problema pojavilo se i ovdje, kada je Slovenija istaknula kako će oni predložiti ove mjere i SR Hrvatskoj i s njom sve koordinirati. Međutim, Hrvatska je imala malo drugačiji stav oko same vakcinacije za razliku od Slovenije pa do toga nije ni došlo. *Oslobođenje* se osvrnulo na ovu činjenicu kako je Slovenija odlučila vakcinisati svo stanovništvo i kako je njihova „Republička zdravstvena služba sposobna da sve stanovnike obezbijedi protiv ove opasne bolesti u roku od tri dana“. Navodi se još kako će SIV raditi na tome da se obezbijede iste mjere na svim prostorima Jugoslavije.¹³⁸

Odnos prema područjima koja su bila primarno žaražena epidemijom *Variola vera* s distance najbolje se primijetila u Hrvatskoj. Naime, osim vakcinacije oni su imali i problem s

---

¹³⁷ Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj*, 169-173.

¹³⁸ *Oslobođenje*, 25. mart 1972., god. XXIX, br. 8555, 2.

osobama koje su dolazile sa strane. Zapravo je bilo riječ o određenom broju stanovništva koje je mislilo da će „pobjeći“ od *Variola verae* ako s Kosova se na kratko vrijeme presele na što udaljenije mjesto i činilo se da im je Rijeka bila idealna za to. Ivo Margan je isticao kako se „fantastičnom brzinom određeni građani sa Kosova slili po zemlji i u roku od 5 dana mi smo u Rijeci imali sa tog područja oko 140 lica, i u Slavoniji isto toliko lica sa familijama“. Također, mimo onih s Kosova i veliki broj Beograđana je dolazio u Split. Tada će se ponovo pokazati kako R. Vučetić ističe, jedna daleka slika bratstva i jedinstva i „realna slika međurepubličkih odnosa i međunacionalnih tenzija“, kada će se pridošlicama zabraniti kretanje, ali i gledat će se na njih dosta drugačije.¹³⁹

Oslobođenje je svakodnevno donosilo nove vijest o vakcinaciji, načinu na koji se provodi u Bosni i Hercegovini, ali i ostatku države. Naime, u svemu je posebno zanimljivo bilo pitanje Kosova. Na početku pojave epidemije *Oslobođenje* je pisalo o “Rigoroznoj preventivi“ u kojoj će se dotaći i pitanja vakcinacije. Ističe se kako su u karantinu oni koji su na bilo koji način bili u kontaktu sa zaraženim i kako se „vakciniše cjelokupno stanovništvo opštine Orahovac, Đakovica i Prizren...Vakcinacija je počela i u onim krajevima prema kojima gravitiraju ugrožena područja Kosova“.¹⁴⁰ U narednom članku „Oboljenje još nije potvrđeno“, ponovo se ističe kako je vakcinacija pod kontrolom i kako to kontrolišu profesori Infektivne klinike u Beogradu.¹⁴¹ Stalna vakcinacija na prostoru Kosova i dalje je bila jedna od glavnih vijesti *Oslobođenja*. U članku „Sela Donjane i Ratkovac u karantini“, navodi se sljedeće: „prema podacima dobivenim u Saveznom sekretarijatu za rad i socijalnu politiku, vakcinacija se završava u svih devet metohijskih opština“.¹⁴² U narednim člancima „U Prištini nema oboljelih“¹⁴³, „Oboljenje pod potpunom kontrolom“¹⁴⁴, „Preventiva u punom jeku“¹⁴⁵, itd. naglašava se kako nema potrebe za strahom i kako se radi na vakcinaciji stanovništva na Kosovu. Međutim, situacija s vakcinacijom Kosova nije bila baš takva kakva je predstavljena u dnevnoj štampi, jer pored činjenice da se epidemija prvobitno pojavila na Kosovu, vakcinacije se najbrže provodila na prostoru Beograda. U jednom članku „Beograd nije zatvoren grad“, navodi se kako se provodi vakcinacija na prostoru Beograda i uspjeh

---

¹³⁹ Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj*, 173-174.

¹⁴⁰ *Oslobođenje*, 21. mart 1972., god. XXIX, br. 8551, 2.

¹⁴¹ *Oslobođenje*, 21. mart 1972., god. XXIX, br.8551, 15.

¹⁴² *Oslobođenje*, 24. mart 1972., god. XXIX, br. 8554, 2.

¹⁴³ *Oslobođenje*, 25. mart 1972., god. XXIX, br. 8555, 2.

¹⁴⁴ *Oslobođenje*, 29. mart 1972, god. XXIX, br. 8559, 2.

¹⁴⁵ *Oslobođenje*, 30. mart. 1972., god. XXIX, br. 8560, 1-2.

vakcinacije i naglašava se kako „naš glavni grad nije proglašen zatvorenim“.¹⁴⁶ Za razliku od Beograda koji nije „zatvoren grad“ Kosovo je bilo zatvoreno. U člancima koji su ranije spomenuti navodi se kako treba stvari držati pod kontrolom i ne dozvoliti ulazak ili izlazak s Kosova, te kako treba čuvati čvrsti karantin. Ovakva politika prema Kosovu zapravo je rezultat ranijeg odnosa prema ovoj pokrajini, ako uzmemo u obzir da je bila jedna od najslabije razvijenih područja Jugoslavije. Međutim, u ovom svemu važnija je bila turistička sezona koja je dolazila pa je državnoj vlasti pitanje Beograda kao glavnog grada Jugoslavije bilo od posebne važnosti.

Iako prema zvaničnim informacija u Bosni i Hercegovini nije bilo oboljelih i ovdje je pitanje vakcinacije bilo od posebne važnosti, a s tim u vezi je pisalo i *Oslobođenje*. U tekstu „Preventivne mjere u BiH“ navodi se kako se već započelo s obaveznom vakcinacijom na području Bosne i Hercegovine. Prioriteti vakcinacije su „zdravstveni radnici, službenici organa javne bezbjednosti i saobraćaja, ugostiteljski radnici, kao i sva lica koja se nalaze u neposrednom kontaktu sa strankama“: Također, savjetuju se i oni koji planiraju putovati van države da se vakcinišu kako ne bi imali problema na granici.¹⁴⁷ Bosna i Hercegovina je u svakom slučaju bila spremna da se suoči sa epidemijom ukoliko se pojavi i unutar republike. Republička epidemiološka komisija je istakla kako su obezbjeđene prostorije za smještaj oboljelih ili onih koji dođu u neposredni dodir s oboljelima. Posebno je bilo aktuelno pitanje da li će biti dovoljno vakcina u Republici. Dr. Mustafa Ajanović, republički sekretar za zdravstvo i socijalnu politiku, izjavio je kako vakcinacija u Bosni i Hercegovini ide po planu da je u tom trenutku vakcinisano 50 hiljada građana, te kako u Jugoslaviji treba stići još vakcina od kojih će i ova republika dobiti određeni procenat.¹⁴⁸

Politika vakcinacije koja se posebno prenosila kroz dnevnu štampu kao jedan od najlakših načina da dođu do građana bila je u velikoj mjeri veoma jaka. U jednom članku „Sarajevo: prve vakcinacije“, navodi se primjer u Domu zdravlja „Centar“, gdje su vakcinisani zdravstveni radnici i njihove porodice, a nakon toga su „građani počeli tražiti vakcine“.¹⁴⁹ Za razliku od Sarajeva u Tuzli je rađeno „preventivno vakcinisanje“. Zapravo je riječ o istoj politici vakcinisanja kao i u Sarajevu, međutim, ovakva činjenica pokazuje kako zaista republike nisu mogle uspješno da se dogovore oko politike vakcinisanja, pa su pojedini

---

¹⁴⁶ *Oslobođenje*, 36. mart 1972., god. XXIX. br. 8556, 2.

¹⁴⁷ *Oslobođenje*, 24. mart 1972., god. XXIX, br. 8554, 2.

¹⁴⁸ *Oslobođenje*, 26. mart 1972., god. XXIX, br. 8556, 2.

¹⁴⁹ *Oslobođenje*, 27. mart 1972., god. XXIX, br. 8557, 8.

vakcinisali cjelokupno stanovništvo, bez obzira što nema oboljelih, a kritična područja su morala čekati na iste te vakcine. Međutim, i u slučaju Bosne i Hercegovine primijećuje se kako se vakcinaciji pristupa slično kao i u Beogradu. Radi se na tome da se vakciniše cjelokupno stanovništvo Sarajeva, drugi krajevi Bosne i Hercegovine se ne spominju kao prioritetni, osim obaveznih kategorija. *Oslobođenje* svoje novosti o vakcinaciji u Bosni i Hercegovini prikazuje na osnovu stanja u Sarajevu.¹⁵⁰ Usputno se spominju ostala područja Republike, poput Konjica u kojem je na sjednici Skupštine opštine odlučeno da se vakciniše cjelokupno stanovništvo na nekoliko punktova.¹⁵¹

Pitanje Bosne i Hercegovine posebno je bilo zanimljivo javnosti zbog toga i što je dosta hadžija iz ove Republike nedavno se vratilo s hadža, a novosti su bile da je prenosnik bolesti upravo hadžija. S tim u vezi je stizalo i upita o tome koliko su građani Bosne i Hercegovine ugroženi „zbog boravka velikog broja hadžija iz ove republike u Arabiji. Dr. Mustafa Ajanović koji se i ranije oglašavao istakao je kako su „bosanskohercegovačke hadžije poštovale dogovor republičkih sekretara za zdravstvo da se putovanje na hadž obavlja isključivo avionima“: Posebno se osvrnuo kako su Vrhovno islamsko starješinstvo SFRJ i reisul-ulema Sulejman-ef. Kemura podržali ovu preporuku i hadžije su išle samo avionima.¹⁵²

Uprkos negativnim vijestima koje su dolazile na adresu Islamske zajednice i muslimana u Jugoslaviji, Islamska zajednica je dala svoj doprinos kada je riječ o vakcinaciji stanovništva. Islamska zajednica je i ranije radila na edukaciji stanovništva kada je riječ o zaraznim oboljenjima. Jedan od takvih primjera je epidemija *Crnih boginja* koja se u Bosni i Hercegovini pojavila 1881. godine neposredno nakon dolaska Austro-Ugarske Monarhije. Tradicionalna ulema je bila protiv bilo čega što je dolazilo od strane nove vlasti i smatrali su to novotarijom koju treba izbjegavati. Kako bi se stanovništvo informisalo i da bi se ukazalo kako vakcinacija nije štetna, tadašnji reisul-ulema Mustafa Hilmi Hadžiomerović je uputio raspis svim vjerskim službenicima koji su trebali ubijediti stanovništvo kako su vakcinu uveli muslimani još stoljećima ranije, te kako je vakcinacija započela još krajem osmanske vlasti i pokazalo se koliko je zapravo ona učinkovita. U ovom raspisu osim što se ukazuje na važnost vakcinacije, govori se i o tome koliko je važno izolovati se ukoliko postoji sumnja na neke

---

¹⁵⁰ *Oslobođenje*, 1. april 1972, god. XXIX, br. 8562, 6.

¹⁵¹ *Oslobođenje*, 2. april 1972, god. XXIX, br. 8563, 6.

¹⁵² *Oslobođenje*, 1. april 1972, god. XXIX, br. 8562, 6.

zarazne bolesti, te kako se ne trebaju posjećivati takvi oboljeli. Ukazuju i kako se ne trebaju slijediti neuki koji pogrešno „tumače šerijat i odvrćaju narod od liječenja“. ¹⁵³

Otpor muslimana vakcinaciji javio se i u ovom slučaju i najviše je bio prisutan na prostoru Kosova. Vakcinaciju su pokušavali izbjeći zaobilaznjem kontrolnih punktova ili iskakanjem iz karantinskih bolnica, a pojedini su cigaretom spaljivali kožu na ramenu kako bi izgledalo kao da imaju ožiljak od vakcine. Izbjegavanje vakcine pokušalo se opravdati činjenicom kako to nije u skladu s vjerom i kako se oni na taj način suprostavljaju Božijoj volji. Islamska zajednica je na ovaj način mimo poteškoća koje su pravili mediji sa svojim stavovima morala nositi i sa konervativnim muslimanima. Takvo stanje primijetio je i predsjednik Odbora Islamske zajednica u Zagrebu Asim Šaćirbegić koji je istakao kako je suprostavljanje muslimana vakcinaciji u ovakvoj situaciji loš potez koji daje dovoljno aduta medijima da pišu neagativno o muslimanima. S tim u vezi on traži od Islamske zajednice da djeluje po ovom pitanju. ¹⁵⁴ Međutim, nešto prije tog dopisa u *Preporodu* izlazi članak „Uključite se u borbu svim sredstvima“ u kojem se ističe aktivnost zdravstvenih i državnih organa u suzbijanju širenja epidemije *Variola verae* i traže od građana da se i oni uključe u borbu protiv ove bolesti. Jedan od glavnih načina takve borbe je zapravo pridržavanje datih uputstava, tražeći i od službenika Islamske zajednice da rade na tome. Važnost pridržavanje potkrepljuju riječima Poslanika Muhammeda: „ako si se zatekao u zaraženom mjestu, ne izlazi iz njega, a ako si van, ne ulazi u njega“. Zatim u nastavku se navodi kako ima „neodgovornog, neljudskog i nediscipliniranog ponašanja pojedinaca“, koji izjegavaju ovakve mjere i takvi slučajevi su zabilježeni u Kladrnu i Zagrebu. Na kraju se navodi kako se mora voditi računa da se poštuju date preporuke za suzbijanje epidemije. ¹⁵⁵

Nedugo nakon ovog reisul-ulema Sulejman-ef. Kemura je izdao raspis koji je upućen svim pripadnicima Islamske zajednice preko republičkih starješinstava u Sarajevu, Skoplju, Titogradu i Prištini. Raspis je izdan nedugo nakon što je na adresu Islamske zajednice stiglo pismo potpisano kao „Čitalac Politike“ u kojem se autor ističe i pohvaljuje intervju koji je reisul-ulema prije toga dao za Politiku i navodi i kako bi se trebao uputiti „apel pripadnicima Islamske zajednice u Jugoslaviji da se ne opiru vakcinaciji“. U raspisu koji je izdat navodi se šteta koju je epidemija *Variola verae* nanijela Jugoslaviji, te kako su se u borbu pored zdravstvenih i državnih organa uključili i organi Islamske zajednice kako bi se epidemija što

---

¹⁵³ Duranović, „Islamska zajednica u SFR Jugoslaviji i epidemija velikih boginja 1972. godine“, 63.

¹⁵⁴ Duranović, „Islamska zajednica u SFR Jugoslaviji i epidemija velikih boginja 1972. godine“, 64.

¹⁵⁵ *Preporod*, 1. april 1972, god.III, br. 39, 3.

prije savladala. Posebno se naglašava kako su svi službenici i pripadnici Islamske zajednice dužni da se vakcinišu. Reisul-ulema je i u ovom slučaju kao i ranije pokušavao da ponudi primjere iz života Poslanika Muhammeda kako bi na taj način pokazao kako ovakvi običaji suzbijanja širenja bolesti nisu neka „novotarija“ nego obaveza vjernika. Kritikuju se i oni koji odbijaju vakcinisanje i navodi se kako je nevjerovatno da takve osobe postoje i dalje. Posebno su u ovom slučaju kritikovane osoba s područja Kosova, Kaknja i Zagreba koji su „zbog pogrešnog razumijevanja islama izbjegavali zdravstvene mjere“. Na kraju ovog raspisa, ponuđene su i preporuke kojih bi se trebali pridržavati. One su podrazumijevale aktivno učestvovanje u svim mjerama zaštite koje sprovode zdravstvene ustanove, na vjerskim svečanostima trebalo je naglašavati pitanje čistoće, zatim se naglašava da na vjerskoj obuci treba biti riječi o epidemiji *Variola verae*, kao i da će vjerska štampa pisati o ovoj temi.¹⁵⁶

Preporod je u maju objavio članak „Poslije epidemije *Velikih boginja*: Uspješno okončana bitka“ u kojem se navodi kako je jedna velika bitka iza Jugoslavije. Posebno je istaknuto kako je i Islamska zajednica dala svoj doprinos u suzbijanju epidemije *Variola verae*. Naglašavaju na koji način su oni dali doprinos kroz informisanje javnosti i poticanje vakcinisanja, ali se autor teksta posebno osvrnuo kako su oni svoj doprinos u suzbijanju epidemije dali kroz pismo koje je Vrhovno islamsko starješinstvo uputilo Saveznom sekretarijatu za rad i socijalnu politiku. Naime, ovo pismo je i ranije spomenuto, a tiče se molbe Islamske zajednice da se poštuju izate direktive i da se na hadž ide isključivo avionima, te kako određena preduzeća planiraju i autobusima putovati mimo ranijeg dogovora. Također, navode kako su svi neprimjereni slučajevi odbijanja vakcinacije i liječenja zapravo znak primitivizma i zaostalosti, te kako to nema veze sa islamom. Zbog toga zaključuju kako Islamska zajednica treba raditi na tome da se pravilno tumači islam.¹⁵⁷

3.3. Život za vrijeme epidemije

Nakon što je potvrđeno prisustvo epidemije *Variola vera* u Jugoslaviji, uspostavljen je veliki broj karantina, kako na kritičnim mjestima, tako i u republikama gdje nije bilo oboljelih kao preventiva. U toku trajanja epidemije u Jugoslaviji je uspostavljeno nekoliko tipova karantina, a oni koji su imali direktni kontakt s oboljelim zadržavani su svojim domovima uz

---

¹⁵⁶ Duranović, „Islamska zajednica u SFR Jugoslaviji i epidemija velikih boginja 1972. godine“, 64-65.

¹⁵⁷ *Preporod*, 15. maj 1972, god. III, br. 41, 13.

konstantnu kontrolu. Veliki broj seoskih karantina bilo je uspostavljeno na području Kosova u opštinama Orahovac i Prizren. Osim što su cijela sela bila u karantinu dešavalo se i da se unutar sela prave karantini kod kuće ili nekoliko njih gdje je bilo oboljelih. U karantine su mogli ulaziti jedino zdravstveni radnici i pripadnici epidemiološke službe.¹⁵⁸

Karantin na Kosovu bio je svakako jedan od najspecifičnijih na području Jugoslavije. Kosovo je još od ranije predstavljalo nerazvijeno mjesto, ali i mjesto sukoba Albanaca i Srba pa kada je još i epidemija svoje korijene postavila tamo učinilo ga je još više „opštim mjestom“ sukoba i prijepora. Postavljanjem cijelih opština u karantin stvoren je veliki pritisak na stanovništvo, zbog čega su mediji izvještavali i kako su pojedini pokušavali pobjeći. *Oslobođenje* je izvještavalo kako je preporuka da svi oni koji su na Kosovu da tamo i ostanu, tako je odlučeno da se odgodi odlazak regruta u vojsku s područje Kosova, kao i da se vojnici koji su na odsustvu ne vraćaju u svoje jedinice dok ne dobiju naređenje. Odluke se nisu odnosile samo na vojnike, nego i na radnike koji su radili van Kosova i odlučeno je da na posao ne odlaze dok se situacija ne smiri.¹⁵⁹ Koliko je zapravo ovo područje bilo zanemareno pokazuje i činjenica da se već na početku epidemije pokazalo da nema dovoljno vakcina na Kosovu. Ovakvo potpuno izolovanje Kosova pokazalo se nakon epidemije kao katastrofalan potez i u potpunosti je uništilo i ono malo privrede što je na Kosovu bilo. Zbog ovakvog stanja u kojem se našlo Kosovo pokrenut je Fond solidarnosti, međutim, nije poznato koliko je zaista bilo od koristi takvo nešto.¹⁶⁰ Na osnovu onog što *Oslobođenje* piše Fond solidarnosti su uglavnom podržale radne organizacije s područja Kosova. Posebno se naglašava da je zapanonjemačka firma uplatila 10 hiljada maraka, ali se učešće ostalih republika u ovom slučaju ne spominje i na jedan način oslikava stanje prije epidemije i nezadovoljstvo razvijenih republika kada je riječ o pomoći manje razvijenim jugoslavenskim područjima.¹⁶¹

Koliko je zaista epidemija *Variola verae* uticala na Kosovo pokazuje članak koji je izašao u *Oslobođenju* nakon što je epidemija savladana. Naime, članak nosi naziv „Na Kosovu šteta od *Variole*: 151, 7 miliona dinara“, u čijem nastavku se govori o tome kako je epidemija u svakom smislu veoma koštala Kosovo. Osim direktnih troškova, navodi se i da su privredne organizacije pretrpjele štetu u iznosu od 62 miliona dinara. Direktor Pokrajinskog

---

¹⁵⁸ Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj*, 207-211.

¹⁵⁹ *Oslobođenje*, 23. mart 1972, god. XXIX, br. 8553, 2.

¹⁶⁰ Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj*, 234-246.

¹⁶¹ *Oslobođenje*, 7. april 1972, god. XXIX, br. 8568, 3.

zavoda za socijalno osiguranje Fazli Tajtaži tražio je da se riješi pitanje kompenzacije zdravstvenim ustanovama na Kosovu, posebno ističe kako zdravstveni radnici neće dobiti plate.¹⁶² Problemi oko finansiranja liječenja od *Varirole verae* bili su iznimno veliki, jer se i na sjednici Odbora Socijalno-zdravstvenog vijeća Savezne skupštine za zdravstveno pitanje tražilo da sve troškove po ovom pitanju snosi Federacija.¹⁶³ U toku epidmije u martu je zasijedala Skupština SAP Kosovo koje je donijela rezoluciju o razvoju Kosova u toku 1972. godine. Zaključeno je kako ukupni privredni porast treba biti 13,5 % u odnosu na prethodnu godinu, u industrijskoj proizvodnji to je trebalo biti 19,5%, dok je u poljoprivredn to bilo skromnih 4%.¹⁶⁴ Međutim, pitanje oko toga ko će snositi troškove nastavljeno je i dalje. Na kraju je procijenjeno kako je Federaciju epidemija koštala oko 360 miliona dinara i najviše troškova je bilo na području Srbije gdje i bilo najviše žarišta. S toga je Srbija bila glavni zagovornik da sve troškove po ovom pitanju snese Federacija. Ovdje se u velikoj mjeri ogledao problem na koji način funkcioniše jugoslavenska federacija, odnosno koliko nefunkcioniše, i samo pitanje nadležnosti koje je ona u ovom periodu imala. Osim toga pokazali su se i drugi problemi koje je Jugoslavija imala u funkcionisanju, vezano za informisanje javnosti, kao i negativan odnos prema Kosovu.¹⁶⁵

Glavni problem po Jugoslaviju zapravo je predstavljao turizam, odnosno kako riješiti pitanje epidemije, a da ona ne ostavi posljedice na jugoslavenski turizam. Upravo to je bio jedan od razloga zašto se o epidemiji nije govorilo odmah nakon pojave nego se o tome šutilo određeno vrijeme. Jugoslavija je imala velike prihode od turizma posljednjih godina i upravo je zbog toga bilo važno da se on i dalje održi. Epidemija se pojavila upravo u trenutku kada se pripremalo za turističku sezonu i kada je trebalo privući turiste i iz tog razloga su mediji izvještavali o epidemiji kao uspješnoj i širili su „turistički optimizam“. U jednom trenutku bilo je veoma upitno da li će išta biti od turističke sezone jer je veliki broj aranžmana i letova otkazan. O mogućnosti pada turističkih putovanja pisalo je i *Oslobođenje*. Naime, navodi se kako je postotak otkaza onih koji su planirali doći u Jugoslaviju na početku bio dosta nizak do nekih 5%. Nakon što je potvrđena mogućnost da se epidemija pojavila i u Njemačkoj kao i da se širi na području Srbije, ali i da se provodi obavezna vakcinacija u Jugoslaviji, broj otkaza se povećao. Na kraju obavijesti navodi se kako će rješenje ovog problema zavisiti od intervencije državnih odrgana, kao i da organizacije u Jugoslaviji ne traže obeštećenje. Ovo je

---

¹⁶² *Oslobođenje*, 27. juni 1972, god. XXIX, br. 8646, 1.

¹⁶³ *Oslobođenje*, 19. juli 1972, god. XXIX, br. 8668, 2.

¹⁶⁴ *Oslobođenje*, 27. mart 1972, god. XXIX, br. 8557, 4.

¹⁶⁵ Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj*, 117-119.

vjerovatno bila preporuka jer su se nadali da će se situacija uskoro smiriti i da bi traženje obeštećenja imalo negativnog uticaja.¹⁶⁶ Međutim, kako se epidemija bližila kraju izgledalo je kako i dalje ima nade. Na kraju se ispostavilo da je turistička sezona bilo poprilično solidna.¹⁶⁷ *Oslobođenje* je također izvještavalo o ovom pitanju. U jednom svom članku „Jadranska obala sasvim pošteđena“ navodi se kako stručnjak Svjetske zdravstvene organizacije nakon boravka u Jugoslaviji istakao kako je zadovoljan načinom na koji Jugoslavija radi prilikom suzbijanja epidemije. Također, posebno se naglašava kako nije cijela Jugoslavija zaražena, te kako su „mjesto koja su najviše posjećena od strane turista, a to je prije svega, Jadranska obala, sasvim pošteđena“.¹⁶⁸

Uticaj na vjerski život u toku trajanja epidemije *Variola verae* bilo je dosta primijetan. Naime, na početku došlo je do zabrane svakog vida javnih okupljanja, čak i u Bosni i Hercegovini gdje nije bilo oboljelih. Međutim, najviše je u ovom svemu pogođeno Kosovo. Činjenica da je epidemija potvrđena na Kosovu u velikoj je mjeri i dalje nakon nje uticala na razvoj ove pokrajine. Međutim, za vrijeme trajanja zabrana okupljanja, određeni vjerski službenici su klanjali džuma-namaz u svojim kućama s nekoliko vjernika kako ono ne bi u potpunosti bilo preskočeno. Uticaj epidemije najviše se primijetio u vjerskoj pouci gdje su određeni mediji širili propagandu kako treba izbjegavati da se djeca šalju u mektebe. Nakon završetka epidemije u Izvještaju o radu Starješinstva IZ SR Srbije navodi se kako se vjerski život vraća u normalu, ali se i dalje primijećuje zaostatak u tome kada je riječ u vjerskoj pouci. U Bosni i Hercegovini ovo se nije primijećivalo kao posljedica, vjerovatno iz razloga što se nisu direktno susretali sa epidemijom. Također, u toku epidemije organi Islamske zajednice su radili na tome da se poveća briga o higijeni i da se upozoravaju vjernici na obavezu vakcinacije.¹⁶⁹

Islamska zajednica je također, pisala dosta o higijeni u ovom periodu kroz svoja glasila, *Glasnik VIS* i *Preporod*. Uglavnom se u ovim člancima navodi kako islam naglašava da se mora voditi računa o higijeni i zdravlju. Tako je u *Glasniku VIS* izašao članak „Čuvanje zdravlja i lična higijena u hadisima Muhammeda a.s.“, u kojem se na početku donosi ranija izjava data od strane E. Čengića sarajevskom listu „Svijet“ u kojem on hvali Turke, navodeći kako su oni vodili dosta računa o higijeni i da su „kad je cijela Evropa smrdjela, a Evropljani

---

¹⁶⁶ *Oslobođenje*, 4. april 1972, god. XXIX, br. 8565, 8.

¹⁶⁷ Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj*, 113-115.

¹⁶⁸ *Oslobođenje*, 28. mart 1972, god. XXIX, br. 8558, 2.

¹⁶⁹ Duranovic, „Islamska zajednica u SFR Jugoslaviji i epidemija velikih boginja 1972. godine“, 65.

imali perike pune ušiju, Sarajevo je imalo na stotine privatnih javnih kupatila.“ Također, navodi se posebno dio u kojem on govori kako o toleranciji treba učiti od Turaka.¹⁷⁰ U trenutku kada je objavljen ovaj članak već je bila specifična situacija u Jugoslaviji i pisalo se negativno o muslimanima i islamu. Također, u *Preporodu* su objavljeni članci „Islam i medicina“,¹⁷¹ „Zašto muslimanke manje oboljevaju od raka maternice“,¹⁷² „Da li smo na djelu takvi?“¹⁷³, a posebno je zanimljiv članak „Francuska liječnica o Jemenu i jemskim muslimanima“. U ovom članku se navodi put francuske liječnice do Jemena i njeno iskustvo i doživljaj muslimana, s obzirom da je prije toga imala veliki broj predrasuda o islamu i muslimanima. Ona je kasnije u svojoj knjizi opisala to putovanje i drugačiji doživljaj muslimana, spominjujući kako vode račun o higijeni i drugim vrijednostima.¹⁷⁴

---

¹⁷⁰ *Glasnik VIS*, 1972, god. XXXV, br. 7-8, 318.

¹⁷¹ *Preporod*, 1. juni 1972, god. III, br. 42, 6.

¹⁷² *Preporod*, 1. juli 1972, god. III, br. 43-44, 15.

¹⁷³ *Preporod*, 1. juni 1972, god. III, br. 42, 2.

¹⁷⁴ *Preporod*, 15. decembar 1972, god. III, br. 55, 7.

4. Nakon epidemije

Nakon što je epidemija savladana i proglašen kraj u Jugoslaviji su se pojavili oni koji su kritikovali organizovanost u toku epidemije, ali i oni koji su hvalili angažovanost zdravstvenih radnika. Epidemija *Variola verae* pokazala je pukotine koje su postojale i u zdravstvenom sistemu, a koje su zapravo bile odraz sveopšte krize u Jugoslaviji. Naime, prije nego što je epidemija *Variola verae* uhvatila korijene u Jugoslaviji, postajala je politika obavezne vakcinacije. Međutim, u toku trajanja epidemije pokazalo se kako taj sistem vakcinacije ima svoje propuste i kako postoji i znatan broj nevakcinisanih. Osim što su pojedinci kritikovali zdravstveni sistem, bilo je i onih koji su kritikovali način na koji se informisalo o epidemiji na početku, kao i o informacija u toku iste. Međutim, uprkos početnim problemima na kraju je epidemija uspješno savladana ponajviše zahvaljujući angažmanu zdravstvenih radnika i zbog toga se kako zaključuje R. Vučetić ovaj uspjeh može smatrati kao „kolektivni podvig zdravstvenih radnika“.¹⁷⁵

Kakvu su ulogu i značaj imali zdravstveni radnici u toku epidemije *Variola verae* primijetila je i država koja je nakon suzbijanja epidemija odala im priznanje. Na sjednici Savjeta zdravstvenog centra Repulike BiH, republički sekretar dr. Mustafa Ajanović odao je posebno priznanje svim zdravstvenim radnicima koji su radili na suzbijanju epidemije i na taj način spriječili unošenje epidemije u Bosnu i Hercegovinu. Također, na sjednici se raspravljalo i o epidemiološkoj situaciji u Bosni i Hercegovini, zaključeno je kako je ona povoljnija trenutno nego što je to bilo prije par godina, ali da svakako i dalje ima dosta prostora za unapređenje.¹⁷⁶ Izvršno vijeće SR Bosne i Hercegovine je također, na svojoj sjednici istaklo kako su zdravstveni radnici s područja Bosne i Hercegovine bili aktivno uključeni u suzbijanju epidemije *Variola verae*, kao i da je određena grupa radila na najugroženijem području – Kosovu. Pored zdravstvenih radnika, istaknuto je i kako su „Republički štab, Gradski štab Sarajeva i opštinski štabovi za suzbijanje Velikih boginja odgovorno i efikasno obavili svoje poslove u vezi sa sprječavanjem pojave na teritoriji naše Republike“. Također, Izvršno vijeće smatra kako su mediji „pravovremeno i objektivno“ informisali javnost o svemu što je vezano za epidemiju *Variola veru*.¹⁷⁷

---

¹⁷⁵ Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj*, 150-152.

¹⁷⁶ *Oslobođenje*, 14. maj, 1972, god. XXIX, br. 8602, 3.

¹⁷⁷ *Oslobođenje*, 10. juni, 1972, god. XXIX, br. 8629, 2.

Kako se sve manje govorilo o epidemiji *Variola verae* i smatralo kako je u potpunosti savladana u *Oslobođenju* je izašao jedan zanimljiv članak „Ljekari prate hadžije“, a autor je bio dr. Mihajlo Protić koji se posebno bavio historijom medicine. Naime, autor u ovom tekstu govori o hadžu koji je organizovan u periodu kada se Bosna i Hercegovina nalazila pod upravom Austro-Ugarske Monarhije. Navodi kako je i tada postojala opasnost od unošenja zaraznih bolesti, ali da je opasnost bila manja nego što je to trenutno u Jugoslaviji. Razlog za ovakvo mišljenje je činjenica da je s hadžijama redovno išao i jedan ljekar u pratnji, kao i da su hadžije nakon povratka boravile jedno vrijeme u izolaciji kako bi se spriječilo širenje određenih zaraznih bolesti ukoliko su došle zajedno s hadžijama. Također, indirektno kritikovanje države koje se može primijetiti u ovom tekstu primijećuje se u dijelu u kojem on navodi kako je Zemaljska vlada sklopila sporazum s austrijskim „Lojdom“, pa ni jedan hadžija nije ni mogao, ni smio putovati na drugi način ili drugim putem, izuzev onoga kojeg bi „Lojd“ odredio“. Naime, u ranijim poglavljima rada bilo je riječi o tome kako je odlazak na hadž autobusima bio zabranjen te godine, ali se ipak desilo da jedna grupa otputuje na taj način što je rezultiralo unošenjem epidemije u državu. Dr. Mihajlo Protić na ovaj način je indirektno iskritikovao državu koja ili nije bila sposobna ili na kraju nije bila zainteresovana da ovaj slučaj do kraja isprati.¹⁷⁸

Nakon što je virus *Variola verae* 1972. godine donijet od strane hadžija koji su putovali autobusima na hadž, država je u narednom periodu u velikoj mjeri pooštrila mjere vezano za organizaciju odlaska na hadž. Jugoslavenska vlada kojom je u tom trenutku rukovodio Džemal Bijedić donijela je niz mjera koje su bile vezane za putovanje u države u kojima postoji opasnost od zaraznih bolesti. Uvođenjem ovakvih mjera uveliko je poskupila organizacija hadža, zbog čega je čak 1973. godine u potpunosti se odustalo od odlaska na hadž.¹⁷⁹ Prije nego što je donesena odluka o odustajanju organizacije hadža u 1973. godini, u *Preporodu* je izašao članak „I u 1973. na hadž samo avionima“. U tekstu se navodi kako nisu u potpunosti sigurni kolika će biti cijena putovanja u narednoj godini, ali se navodi kako je za početak potrebno ispuniti određene uslove. Posebno se naglašava kako će se na hadž ići isključivo avionima, jer drugi način putovanja nije moguć.¹⁸⁰ Zanimljivo je kako se Islamska zajednica ovdje oslanja na tekuću godinu povezujući to s činjenicom da se i tada moglo putovati samo avionima, ali je ipak bilo pojedinaca koji su postupili suprotno navedenim uputama.

---

¹⁷⁸ *Oslobođenje*, 12. maj, 1972, god. XXIX, br. 8600, 13.

¹⁷⁹ Duranović, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 104-105.

¹⁸⁰ *Preporod*, 15. oktobar, 1972, god. III, br. 51, 2.

Iako navedene mjere organizacije hadža nisu u potpunosti zabranjivale putovanje, od strane Islamske zajednice je ipak odlučeno da se hadž u 1973. godini otkaže. Naredne godine 1974. donesen je Zakon o zaštiti stanovništva od zaraznih bolesti koje ugrožavaju cijelu zemlju. Donošenjem ovog zakona zahtijevalo se od Islamske zajednice kao organizatora odlaska na hadž da ispuni određene uslove. Među njima se nalazila obavezna vakcinacija hadžija, također, morao je biti prisutan ljekar koji će nositi potrebne lijekove za hadžije. Osim toga bili su obavezni poslati spisak hadžija Saveznom komitetu za rad, zdravstvo i socijalnu zaštitu u Beogradu, kao i u republikama iz kojih su bile hadžije. Kontrola je vršena i prilikom odlaska i povratka u Jugoslaviju.¹⁸¹

Prekid odlaska na hadž 1973. godine bio je prvi prekid nakon 1963. godine i na jedan način je uticao na nešto manji broj hadžija u narednom periodu. Mjere koje su donesene od strane države uticale su da hadž postane dosta skuplji u odnosi na prethodne godine. Osim toga među stanovništvom je postojao strah od bolesti, a iskustva s *Variola verom* su i dalje bila svježija. Osim toga, u ovom svemu zabranjuje se turističkim agencijama da organizuju hadž i odgovornost se ostavlja republičkim starješinstvima. Nakon epidemije prva veća skupina otišla je na hadž 1976. godine u pratnji dr. Ahmeda Smajlovića.¹⁸² Novaković u svom tekstu navodi kako je „nakon zabrane putovanja u 1973. godini prekinulo se s odlascima i u sljedeće dvije godine“. Međutim, hadž je prekinut u potpunosti samo 1973. godine, a već 1974. godine su avionima otišle hadžije. O hadžu u 1974. godini piše i *Preporod*. Naime, oni donose u tri broja časopisa iskustva s hadž i pregled na koji način je hadž organizovan. U prvom tekstu bilo je riječi o pripremama za hadž, te kako je Islamska zajednica odlučila da na svakih 40 hadžija pošalje po jednog vodiča koji će im biti na usluzi i paziti na svoju grupu. Ukupno te godine je na hadž otišlo sedam aviona s hadžijama, a iz SRBiH ih je bilo 766.¹⁸³ U nastavku teksta o hadžu donose se uglavnom priče s terena, uglavnom bez da se prikazuju određeni problemi.¹⁸⁴ U posljednjem tekstu koji je izašao posvećen hadžu navodi se statistika o broju hadžija koju donosi arapska štampa i navodi se kako je iz Jugoslavije bilo 2077 hadžija. Također, zaključuju kako ubuduće treba odrediti starosnu dob za odlazak na hadž jer imaju problema sa starijim osobama.¹⁸⁵ U *Glasniku VIS* je također objavljen tekst posvećen organizaciji hadža, ono što je posebno zanimljivo je da je dio u kojem se nalazi saopštenje

---

¹⁸¹ Lepenica, „Dokumenti o obavljanju hadža“, 385-386.

¹⁸² Novaković, „Organizacija hadža i problemi“, 466.

¹⁸³ *Preporod*, 15. februar, 1974, god. IV, br. 83, 4.

¹⁸⁴ *Preporod*, 1. mart, 1974, god. IV, br. 84, 4.

¹⁸⁵ *Preporod*, 15. mart, 1974, god. IV, br. 85, 4.

ministra zdravlja Saudijske Arabije Šejh Muhameda Džemil Hadžilana u kojem se navodi kako je „ovogodišnji hadž obavljen bez ijednog karantenskog oboljenja“. Ovaj dio teksta je boldiran, što se na jedan način htjelo naglasiti s obzirom da je ovo bio prvi hadž nakon epidemija *Variola verae* u Jugoslaviji.¹⁸⁶

Islamska zajednica je zbog uvedenih mjera osjećala veliki pritisak jer su mnoge hadžije odustajele zbog toga što je hadž bio skup i iz tog razloga u *Glasniku VIS* iz 1975. godine objavljen je tekst u kojem se žale zbog toga što se odlazak na hadž i dalje obavlja samo avionima, a ne autobusima. Navode kako bi putovanje bilo bolje autobusima jer bi omogućilo putnicima da vide više zemalja i put bi bio ugodniji. Također, oni navode kako je zbog ove odluke države došlo do „ilegalnog“ odlaska na hadž. Naime, pojedini su se samostalno organizovali i odlazili na hadž, a u tome su im se pridružili i brojni „privatni prevoznici i organizatori koji imaju svoje lične računice“. Ono što predstavlja problem Islamskoj zajednici je što su oni samostalno putovali bez vodiča i bez ljekarske pratnje što je ponovo po sebi predstavljalo prijetnju za određene posljedice kao 1972. godine. Međutim, osim navedenog problema kojeg je naglasila primijetuje se i kako su zabrinuti za samo stanje u vezi njihove vlastite organizacije, a što se primijetuje kod dijela u kojem navode „u zvaničnom aranžmanu osiguran je potreban broj ljekara, lijekova i vodiči“. Vjerovatno se Islamska zajednica u ovom svemu plašila ponovne konkurencije kod organizovanja hadža kao što je to bio slučaj ranije s turističkim zajednicama. Međutim, u tekstu na sve se načine pokušava prikazati kako je putovanje na hadž avionima prepuno poteškoća, prije svega finansijskih. Navodi se kako su se cijene u Saudijskoj Arabiji znatno povećale i zajedno čini jednu doista tešku situaciju.¹⁸⁷

Napori Islamske zajednice da organizuju hadž autobusima ili brodovima nastavljen je i u narednom periodu. Tako su se 1977. godine obratili Saveznoj komisiji za odnose sa vjerskim zajednicama kako bi im ukazali na probleme koje su hadžije imale na graničnim prelazim. Navodi se kako se carinski službenici odnose veoma nepristojno prema hadžijama, a ima slučajeva i kada ih vrijeđaju i „psovkama ponižavaju njihovo lično dostojanstvo“. Ovdje se ponovo naglašava kako se svi drugi uslovi putovanja mogu ispuniti ukoliko budu putovali i autobusima. Uprkos tome što država nije radila ništa po ovom pitanju da popusti uslove koji

---

¹⁸⁶ *Glasnik VIS*, 1974, god. XXXVII, br. 3-4, 157.

¹⁸⁷ *Glasnik VIS*, 1975, god. XXXVIII, br. 11-12, 547.

su postavljeni nakon epidemije *Variola verae*, to nije spriječilo da se narednih godina broj hadžija znatno poveća.¹⁸⁸

Epidemije su često bile predstavljene i u kinematografiji. Deset godina nakon epidemije *Variola verae* izašao je istoimeni film reditelja Gorana Markovića. Film prati pojavu epidemije *Variola verae* u Jugoslaviji. Radnja filma počinje kupovinom frule jednog hadžije koja će se kasnije prožimati kroz cijeli film kao simbol orijenta. Glavni dio filma predstavlja dolazak prvog oboljelog u bolnicu u Beograd, nakon čega se bolesti širi na ostale pacijente, ali i izvan bolnice stavljajući je u potpunu izolaciju. Film u isto vrijeme prati angažovanost zdravstvenih radnika, ali i državnih organa na suzbijanju epidemije.¹⁸⁹ Marina Mandić navodi kako Radina Vučetić u svojoj knjizi *Monopol na istinu, Partija, kultura i cenzura u Srbija šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*, naglašava kako su filmovi bili veoma popularni u tom periodu, jer su predstavljali mogućnost da se korištenjem metafore prikaže ono što se zamjerilo vlasti, s obzirom da je bilo zabranjeno govoriti bilo šta što je bilo protiv „bratstva i jedinstva, Tita i Partije, revolucije i društvenog sistema“. U ovom slučaju zamjerilo se uplitanje države i u zdravstveni sistem, posebno na početku epidemije. Neosporna je činjenica kako je epidemija *Variola verae* ostavila veliki trag u tom trenutku na jugoslavensko društvo, s obzirom da se i u filmu ono prikazuje kao nešto „nepoznatno, drevno i što dolazi s Istoka“.¹⁹⁰ U svakom slučaju film je pokazatelj kako je *Variola verae* i dalje bila prisutna u kulturi sjećanja naroda u Jugoslaviji. Vjerovatno je jedan od razloga i zbog čega država nije odustajala od svojih pravila prilikom odlaska na hadž bio strah od ponovne pojave neke od zaraznih bolesti.

---

¹⁸⁸ Novaković, „Organizacija hadža i problemi“, 467.

¹⁸⁹ *Variola vera* (1982), r. Goran Marković

¹⁹⁰ Marina Mandić, „Između stvarnog i zamišljenog: infektivna oboljenja u kinematografiji na primeru filma *Variola Vera*“, *Etnoantropološki problemi / Issues in Ethnology and Anthropology*, Vol.14, sv.2, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2019, 491-493.

ZAKLJUČAK

Nakon Drugog svjetskog rata idiličnoj slici bratstva i jedinstva koja je nastala u ratnom vihoru poljuljali su se temelji tokom šezdeseth godina, kada jačaju problemi u jugoslavenskoj federaciji, a udaljenost među republikama i republičkim političkim rukovodstvima bivaju sve veće. Posebno ovakvoj slici probleme nanosi jačanje nacionalizma koji zapravo nikad ni prestajao postojati samo je bio potisnut sa strane dok se nije pojavilo plodno tlo za njegov dalji razvoj. Ekonomski problemi koji su se zadesili Jugoslaviju trajali su još od ranije, ali koliko je Jugoslaviji bilo važno da dalje ne propada pokazuje činjenica koliko su naporno radili na tome da se turistička sezona, koja je trebala započeti upravo u trenutku kada se pojavljuje epidemija, očuva. S tim u vezi članci kako domaći, tako i strani izvještavali su o tome kako područja koja su pogodna za ljetovanja nisu ugrožena te kako ne treba otkazivati ranije upalaćene aranžmane. Zapravo je turizam u ovom periodu bio jedna od privrednih grana koje su omogućavale Jugoslaviji da stekne značajne prihode.

Islamska zajednica je od početka imala povezanost sa državnom vlasti, međutim, ti odnosi su se kroz vrijeme mijenjali. U kasnijem periodu Islamska zajednica će dobiti mogućnost da samostalnije djeluje doduše i dalje pod kontrolom državne vlasti. Povezanost s pojavom epidemije *Variola verae* imat će i pitanje organizacije hadža, kao i priznanje Muslimana kao nacije. Nakon pojave epidemije pokazalo se kako je pitanje odlaska na hadž doista smetalo pojedincima u Jugoslaviji, koji su na njega gledali dosta skeptično i kao pogodno tlo za pisanje cijelog niza negativnih tekstova nakon pojave epidemije. Nakon proglašenje Muslimana kao zasebne nacije, pokazalo se kako su oni treći po broju u Jugoslaviji, pored onih koji se izjašnjavaju kao Hrvati ili Srbi, što je kod pojedinih uzrokovalo strah, koji je zapravo bio povezan i s ranijim historijskim iskustvom ili pogrešnim predodžbama o ranijim historijskim iskustvima.

Pojave epidemije *Variola verae* otvorila je cijeli niz novih problema. Prvi problemi su već nastali kod pitanja vakcinacije, primjer je odstupanje Slovenije u zajedničkim odlukama. Slovenija je i ranije imala problema i negodovanja vezana za finansiranje nerazvijenih područja. U trenutku pojave epidemije oni naglašavaju kako imaju dovoljno vakcina i odlučuju da vakcinišu svo svoje stanovništvu u trenutku kada se Kosovo nosi sa problemima vakcinacije. Zapravo pitanje Kosova je u ovom slučaju bilo najjasniji prikaz stanja i odnosa prema „Drugima“ u Jugoslaviji. Kosovo se nalazi u jednoj potpunoj blokadi najduže od svih

drugih zaraženih područja, zanemaruje se stanovništvo i prikazuje se kao primitivno područje, sva sela se stavljaju u karantin i policija ima pored zdravstvenih radnika glavnu ulogu. Koliko je zapravo ovakav potez i odnos prema Kosovu bio pogrešan pokazalo se nakon epidemije kada se vidjelo koliko je zapravo ovo uticalo na privredu Kosova koja ni prije pojave epidemije nije bila u zahvalnoj poziciji.

Epidemija *Variola verae* je zasigurno probudila i ranije „uspavane“ stavove o muslimanima. Nije da nisu postojali u Jugoslaviji i ranije to se najbolje vidi kroz članke koji su objavljeni u Zagrebu i prenosi ih *Preporod*. Međutim, djeluje kako su takva mišljenja na jedan način zanemarivana i nije im se pridavalo pažnje. Međutim, nakon pojave epidemije primjećuje se kako je krivica s pojedinca, odnosno skupine koja je otišla autobusima mimo dogovora, zanemarena i prenosi se dalje na muslimane, Islamsku zajednicu i islam. Kritike koje stižu na račun islama i muslimana na kraju najmanje imaju veze sa stvarnim problemom u kojem se Jugoslavija našla i uglavnom je glavni cilj da se uništi ugled muslimana, Islamske zajednice, ali i općenito islama. Zapravo, zanimljivo je da je kasnije zanemareno da je riječ o muslimanima u Jugoslaviji, nego se govori općenito o muslimanima u svijetu. Zasigurno je ranije priznanje muslimana, kao i jačanje nacionalizma u Jugoslaviji imalo uticaja na to da se pojave ovakve priče i kritike, međutim, kroz dnevnu štampu primjećuje se kako je ranija kultura sjećanja prema Turcima, odnosno Osmanlijama bila itekako jaka, pa se na muslimane u Jugoslaviji gledalo kao na *ostatke turske vlasti*. Zbog toga će Islamska zajednica osjećati potrebu da se opravda kako oni nemaju nikakve veze s njima osim one u vjerskom smislu, kao i da su oni isti narod kao i ti od kojih kritike dolaze. Zbog toga će korisiti u svojoj štampi izraze za Osmanlije kao „okupatora“ i sl. Iako su Muslimani priznati kao posebna nacija i dalje se osjeća kako oni moraju naglašavati tu posebnost, kao i stav da su oni i dalje uz državnu vlast, da su tu da rade i djeluju zajedno. Ovakav stav se posebno isticao kroz širenje vijesti o vakcinaciji, higijeni i sl, gdje se pri svakoj prilici naglašavalo da i Islamska zajednica zajedno djeluje s državom kao i njeni pripadnici, kao i da ne radi ništa od onog što bi ugrozilo stanje. Koliko je zapravo bila nebitna činjenica da li je epidemija unesena putem hadžija koji su išli autobusima ili avionima, sve dok je on bio musliman pokazuje intervju kojeg je reis-ulema dao za *Politiku* smatrajući kako će se kritike pravilno kanalizovati, ali do tako nečeg nije došlo. Međutim, kritike koje su stizale bile su najmanje reakcija na trenutnu situaciju, a dosta više rezultat ranijeg stava i mišljenja prema muslimanima i islamu.

Na osnovu svega izloženog u radu, može se zaključiti kako je ovakvom odnosu između epidemije *Variola verae* i Islamske zajednice prethodio cijeli niz društveno-političkih

faktora. Međutim, predstavljalo je i početak kasnijih stavova prema muslimanima, ali i području Kosova kao trusnom tlu za razvijanje daljih nesuglasica. Epidemija je pokazala da jedinstvenost i jugoslavenstvo kojom se Jugoslavija hvalila bilo dosta prodrmana i pokazalo je prave pukotine, posebno kod odnosa između republika i federacije, gdje jedinstveni dogovor teško da se mogao postići.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

Štampa:

Preporod

Oslobođenje

Glasnik VIS

FILM

1. *Variola Vera*, r. Goran Marković, 1982.

INTERNET

1. <https://blog.oup.com/2023/01/infectious-disease-in-the-twentieth-century/> Posjećeno: 15.10.2024.

LITERATURA

1. Bakić-Hayden, Milica, *Varijacije na temu „Balkan“*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju I.P. „Filip Višnjić“, Beograd, 2006.
2. Bećirović, Denis, “Ustavno i zakonsko regulisanje statusa vjerskih zajednica u socijalističkoj Bosni i Hercegovini od 1945. do 1991. godine“, *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, UMHIS, Sarajevo, 2017.
3. Bećirović, Denis „Oduzimanje imovine Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini od završetka Drugog svjetskog rata do 1961. godine“, *Prilozi*, 40, Sarajevo, 2011.
4. Bešlin, Milivoj „Uticaj „Juna`68.“ na političku situaciju u Jugoslaviji“, *Društvo u pokretu, Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, Cenzura, Novi Sad, 2009,
5. Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999.
6. Cvetković, Srđan, „Fall of Aleksandar Ranković and Condemnation of Rankovićsm“, *Токони учторупје*, Vol.3, Beograd, 2016.

7. Cvetković, Srđan, „Oblici studentskog otpora komunističkom režimu u Srbiji 1945-1990, *Istorija*, Vol.1, 2017.
8. Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Цлио, Београд, 2013.
9. Čobeljić, Miloje, „Smallpox outbreak in Yugoslavia 1972“, *Vojnosanitetski pregled*, God.61, br.5, Beograd, 2004.
10. Dejzings, Ger, *Religija i identitet na Kosovu*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2005.
11. Duranović, Amir, *Snažan eho brionski: odjeci Brionskog plenuma u Bosni i Hercegovini 1966. godine*, UMHIS, Sarajevo, 2017.
12. Duranović, Amir, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, UMHIS, Sarajevo, 2021.
13. Duranović, Elvir, „Islamska zajednica u SFR Jugoslaviji i epidemija velikih boginja 1972. godine, *Novi Muallim*, god.XXI, br.84, Sarajevo, 2020, 60-67.
14. Džaja, Srećko, *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991), s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Svjetlo riječi, Sarajevo-Zagre, 2004.
15. Gligorov, Vladimir, „Koristi i troškovi-ključna tema sporenja“, *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2017
16. Kamberović, Husnija, „Bošnjaci 1968: Politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta“, *Zbornik radova: Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, Institut za istoriju, Sarajevo, 59-81.
17. Kamberović, Husnija, „Stav političke elite o nacionalnom identitetu Muslimana u Bosni i Hercegovini sredinom 1960-ih godina“, *Prilozi*, 38, Sarajevo, 2009, 165-191
18. Kamberović, Husnija, „Josip Broz Tito i nacionalni identitet muslimana u Bosni i Hercegovini – dva viđenja“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Olga Manojlović Pintar (ur.), Institut za noviju istoriju Srbije – Arhiv Jugoslavije, Beograd, 2011, 274-282.
19. Костић, Иван, *Конструкција, развој и трансформација покрета Млади Муслимани*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, 2021.
20. Klasić, Hrvoje *Jugoslavija i svijet 1968*, Heliks, Smederevo, 2018.
21. Lepenica, Edin, „Dokumenti o obavljanju hadža u SR BiH u fondovima Gazi Husrevbegove biblioteke (1945-1992), *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, 7-8, Vol. LXXXII, Sarajevo, 2020
22. Mandić, Marina „Između stvarnog i zamišljenog: infektivna oboljenja u kinematografiji na primeru filma Variola Vera“, *Etnoantropološki problemi / Issues*

- in Ethnology and Anthropology*, Vol.14, sv.2, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2019, 487-505.
23. Limani, Mrika, „Kosovo u Jugoslaviji, protiv kolonijalnog statusa“, *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2017.
  24. Novaković, Dragan, „Organizacija hadževa i problemi koji su pratili izvršavanje te vjerske obaveze u Jugoslaviji od 1945. do 1991. Godine“, *Časopis za savremenu povijest*, Hrvatski institut za povijest, 36/2, Zagreb, 2004.
  25. Perović, Latinka, *Zatvaranje kruga – Ishod rascepa 1971-1972*, University Press, Sarajevo, 2018.
  26. Purivatra, Atif, „Stav Komunističke partije Jugoslavije prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodnooslobodilačkog rata“, *Prilozi*, br.4, Sarajevo, 1968.
  27. Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945-1991: od zajedništva do razlaza*, Hrvatski institut za povijest – Školska knjiga, Zagreb, 2006.
  28. Радић, Радмила, *Држава и верске заједнице 1945-1970 I*, Институт за новију историју Србије, Библиотека: „Студије и монографије“, Београд, 2002.
  29. Радић, Радмила, *Држава и верске заједнице 1945-1970 II*, Институт за новију историју Србије, Библиотека: „Студије и монографије“, Београд, 2002.
  30. Ramet P. Sabrina, *Tri Jugoslavije: izgradnja države i izazov legitimacije 1918-2005*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009.
  31. Ristanović, Elizabeta, Gligić, Ana, Atanasievska, et.al, „Smallpox as an actual biothreat: lessons learned from its outbreak in ex-Yugoslavia in 1972“, *Ann Ist Super Sanita*, Vol. 52, No.4, Rome, 2016.
  32. Trifunović, Vesna, „Temporality and Discontinuity as Aspects of Smallpox Outbreak in Yugoslavia“, *Glasnik Etnografskog instituta*, LXV, Beograd, 2017, 127-145.
  33. Said, Edvard, *Orijentalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008.
  34. Veladžić, Sabina, „Povijesni i (proto)nacionalni razvoj Bošnjaka i (stigmatizacija) bošnjaštva u diskurzivnim praksama kulturne intelegencije u Bosni i Hercegovini 1960/1970-ih i početkom 1990-ih“, *Zbornik radova: Bošnjaci u emigraciji: Adil Zulfikarpašić i nacionalno-politički videokrug časopisa Bosanski pogledi*, Sarajevo, 2023, 165-195.
  35. Vučetić, Radina, *Nevidljivi neprijatelj: Variola vera 1972.*, Službeni glasnik, Beograd, 2022
  36. Vučetić, Radina, *Monopol na istinu, Partija, kultura i cnezura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*, Clio, Beograd, 2016.

